

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ
А. А. АЛТМЫШБАЕВ атындагы ФИЛОСОФИЯ, УКУК ЖАНА
СОЦИАЛДЫК-САЯСИЙ ИЗИЛДӨӨЛӨР ИНСТИТУТУ
ЖУСУП БАЛАСАГЫН атындагы
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кенеш Д 09.22.657

Кол жазма укугунда
УДК 101.1:316 (575.2) (043.3)

Сааданбекова Чолпон Идирисовна

**АЯЛДАРДЫН ӨЗҮН-ӨЗҮ РЕАЛИЗАЦИЯЛООСУНУН
СОЦИАЛДЫК-ФИЛОСОФИЯЛЫК АСПЕКТИСИ**

09.00.11 – социалдык философия

философия илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин философия, илимдин теориясы жана тарыхы кафедрасында аткарылды

Илимий кеңешчиси:

Айтбаев Абдимиталип Айтбаевич,
философия илимдеринин доктору, профессор

Расмий оппоненттер:

Бөкөшөв Жамгырбек Бөкөшөвич,
философия илимдеринин доктору,
профессор, Кыргыз-Түрк “Манас”
университетинин Философия бөлүмүнүн
башчысы

Орозалиев Эрик Садыкович,
философия илимдеринин доктору,
К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик
университетинин социалдык психология
факультетинин профессору

Осмонова Нургуль Исраиловна, философия
илимдеринин доктору, Б.Ельцин атындагы
Кыргыз-Россия Славян университетинин
философия кафедрасынын башчысы

Жетектөөчү мекеме:

Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад
мамлекеттик университетинин профессор
Ш.М.Ниязалиев атындагы философия жана
гуманитардык илимдер кафедрасы. Дареги:
715600, Жалал-Абад ш., Ленин көчөсү, 57.

Диссертациялык иш 2023-жылдын 15-сентябрында саат 15:00 дө Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын А. А. Алтмышбаев атындагы Философия, укук жана социалдык-саясий изилдөөлөр институту жана Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетине караштуу философия илимдери боюнча докторлук (кандидаттык), маданият таануу жана искусство таануу боюнча кандидаттык диссертацияларды коргоо үчүн түзүлгөн Д 09.22.657 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: 720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а.

Коргоонун идентификатору: <https://vc.vak.kg/b/092-awn-tnx-ylr>

Диссертация менен КР УИАнын Борбордук илимий китепканасынан (720071, Бишкек ш., Чүй проспекти, 265-а), Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин Илимий китепканасынан (720033, Бишкек ш., Фрунзе көчөсү, 547) жана диссертациялык кеңештин сайтынан таанышууга болот (<https://vak.kg/>).

Автореферат 2023 – жылдын “___” июнунда таркатылды.

Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы,
философия илимдеринин кандидаты,
доцент

Алымкулов З.А.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Адамзат глобалдык татаал кризисте жана анын бир бөлүгү болуп эсептелген, дээрлик бардык элементтеринин өз ара татаал байланыштары, белгисиздиктин жогорку даражасын, контурларын, табиятын, масштабын жана ички мамилелерин толук түшүнө албагандыгыбыз менен айырмаланат. Кризистин айкын белгилери болуп: геосаясий хаостун күчөшү, уланып жаткан чыр-чатактар дүйнөсү катары пост-дүйнөнүн башталышы, демократиядан кийинки жана нормалдаштырылган өзгөчө кырдаалдар, адам түрүнүн бытырандылыгы, өнүгүүдөн кийинки жана массалык аялуу, тынчы жоктук, аргасыздык, миграция жана сүргүн эсептелинет. Бул мезгилден, жашоонун толук коммерциализациясынын фонунда өзгөрүүдөн коркуу дүйнөсү, маанини жана келечекти элестетүү үчүн саясат тарабынан жоопкерчиликтүү болуу жөндөмүн жоготкон, татаал жана бейаң дүйнө, экологиялык көйгөйлөр жана кырсыктар, климаттын өзгөрүшү. Акыр аягы адамдын табиятындагы, бүгүнкү күндө адам болуу деген эмнени билдире турган олуттуу өзгөрүүлөрдү белгилебей коюуга болбойт.

Татаал чакырыктарды жогорку адистештирилген, тар аспаптык билимдердин жардамы менен көрүү жана толук түшүнүү мүмкүн эмес, ал заманбап доордо нормага айланган жана кризисти түшүндүрүүгө да жол бербейт. Бул жерде эсхатологиялык кыйроого тайып кетпей, ошондой эле кооз келечек жөнүндөгү утопиялык кыялдарды бапестеп баалабай, бүгүнкү баш аламандык доорун жана аны менен байланышкан сезимталдыкты оң мааниде кайра карап чыгууга мүмкүндүк берген сергек позицияны ээлөө маанилүү. Банкрот болгон институттарга жана бийлик структураларына, улуттук жана глобалдык идеологияларга жана дисциплинардык чектерге карай, андан кийин башка келечекке болгон этият жол, ыйык көп түрдүүлүк мамилелердин тилектештиги. Келечек үчүн «терең коалициялардын» мейкиндиги, алардын агенттери дүйнөдөгү жана өзүбүздөгү өзгөрүүлөрдүн мобилдүү жамааттары боло алат. Саясий фантазиянын ар кандай аспектилерин ага объект жана акыркы продукт катары байланышкан, алар анын кайра жаралуусуна жана өнүгүшүнө тоскоолдук кылып же көмөктөшөт, анын тартыштыгы бүгүнкү күндө глобалдык көйгөй болуп саналат.

Заманбап заманда өзүңүздүн жөндөмүңүздү жана талантыңызды ачып, эффективдүү болуу гана эмес, өзүңүздүн “капиталыңызды” дайыма көбөйтүп, өнүктүрүп, өркүндөтүү маанилүү. Адам ар дайым өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүнүн чегин издеген... азыр гана филогенетикалык өнүгүүдө ал өзүнүн потенциалын ачуу деңгээлине жетти, өзүн-өзү ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүнө чейин «өстү» [Клочко, В.Е. Самореализация личности:

системный взгляд [Текст] / В.Е. Ключко. – Томск: Издательство Томского университета, 2016. – с. 154].

Диссертациянын темасынын приоритеттүү илимий багыттар, ири илимий программалар (долбоорлор), билим берүү жана илимий мекемелер тарабынан жүргүзүлүүчү негизги илимий-изилдөө иштери менен болгон байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы Кыргыз Республикасынын Улуттук илимий академиясынын тармактык илимий программасына, Кыргыз Республикасынын Улуттук илимий академиясынын А.А.Алтымышбаев атындагы философия, укук жана социалдык-саясий изилдөө институтунун тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты жана милдеттери. Изилдөөнүн негизги максаты – аялдардын өзүн-өзү реализациялоосунун маанисин жана түшүнүктөр системасын анализдөө. Максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй милдеттерди чечүү зарыл:

- Өзүн-өзү реализациялоонун имманенттик маңызын маданий-философиялык көрүнүш, социалдык-философиялык категория катары аныктоо, социомаданий парадигмасын талдоо;
- Өзүн-өзү реализациялоонун онтологиялык-гносеологиялык жана аксиологиялык мүнөздөмөлөрүн айкындоо;
- Өзүн-өзү реализациялоонун феноменологиялык жана феминисттик ченемдерин ачып көрсөтүү;
- Гендердик парадигма», «гендердик маданият», «гендердик теңчилик» түшүнүктөрүнүн өз ара байланышын ачып берүү; социалдык-философиялык изилдөөлөрдөгү гендердик тең укуктуулук феноменин өзгөчөлүктөрү айкындоо; гендердик тең укуктуулуктун приоритеттери жана перспективалары иликтөө;
- Социалдык-философиялык ойдогу гендердик иденттүүлүк концепцияларынын калыптанышынын жана өнүгүшүнүн негизги баскычтарын ачып берүү;
- тарбиялык функция катары гендердик социалдаштыруу феноменин абалын жана маңызын ачып берүү;
- Түрдүү цивилизациялар шарттарындагы өзүн-өзү реализациялоонун генезисин жана эволюциясын иликтөө, чыгыш, батыш жана кыргыз аялдарынын өзүн-өзү реализациялоо өзгөчөлүктөрүн ачып берүү;
- Адамдын өзүн-өзү реализациялоосунун негиздери болгон «салттык» жана «инновациялык» жолдорун изилдөө;
- Гендердик теңчиликте жана аялдардын өзүн-өзү реализациялоосундагы жана өзүн көрсөтүүсүндөгү үй-бүлөнүн жана жарандык коомдун маанисин иликтөө;
- Бешик ырларын руханий баалуулуктардын негизи катары талдоо;

- Үй-бүлөлүк жашоону өздөштүрүүнүн оригиналдуу ыкмасы катары оюн феноменин негиздөө.

Иштин илимий жаңылыгы. Аталган диссертациялык иште философиялык-методологиялык жана илимий-теоретикалык мааниси бар, жаңылык статусуна ээ бир нече катар жаңы натыйжалар камтылды. Автордун чечмелөөсү, өзүн-өзү реализациялоону көп кырдуу тарыхый-маданий процесс жана социотабигый менен руханий болумдун өз ара байланышы катары кароого негизделет.

Изилдөөнүн жаңылык элементтерине жалпысынан төмөндөгүлөр кирет:

- Өзүн-өзү реализациялоонун имманенттик маңызын маданий-философиялык көрүнүш, социалдык-философиялык категория катары аныкталып, социомаданий парадигмасы талданды;
- Өзүн-өзү реализациялоонун онтологиялык-гносеологиялык жана аксиологиялык мүнөздөмөлөрү айкындалды;
- Өзүн-өзү реализациялоонун феноменологиялык жана феминисттик ченемдерин ачып көрсөтүү;
- «Гендердик парадигма», «гендердик маданият», «гендердик теңчилик» түшүнүктөрүнүн өз ара байланышы ачылып берилди; социалдык-философиялык изилдөөлөрдөгү гендердик тең укуктуулук феноменин өзгөчөлүктөрү айкындалды; гендердик тең укуктуулуктун приоритеттери жана перспективалары иликтенди;
- Социалдык-философиялык ойдогу гендердик иденттүүлүк концепцияларынын калыптанышынын жана өнүгүшүнүн негизги баскычтары ачылып берилди; гендердик иденттүүлүк феноменин социалдык-философиялык билимдин контекстиндеги статусу менен маңызы ачылып берилди;
- Түрдүү цивилизациялар шарттарындагы өзүн-өзү реализациялоонун генезиси жана эволюциясы иликтенди;
- Адамдын өзүн-өзү реализациялоосунун негиздери болгон «салттык» жана «инновациялык» жолдору изилденди;
- Гендердик теңчиликте жана аялдардын өзүн-өзү реализациялоосундагы жана өзүн көрсөтүүсүндөгү үй-бүлөнүн жана жарандык коомдун мааниси иликтенди;
- Тарбиялык функция катары гендердик социалдаштыруу феноменин абалы жана маңызы ачып берилди;
- Бешик ырларын руханий баалуулуктардын негизи катары талдоо;
- Үй-бүлөлүк жашоону өздөштүрүүнүн оригиналдуу ыкмасы катары оюн феноменин негиздөө.

Алынган натыйжалардын практикалык мааниси. Диссертациялык изилдөөнүн жүрүшүндө алынган натыйжалар жана жыйынтыктар гендердик антропология, социалдык антропология, баалуулуктар философиясы сыяктуу

илимий изилдөөнүн багыттарын байытууга жана андан ары өнүгүшүнө өбөлгө болот. Изилдөөнүн бир катар аспекти билим берүү жана адамды тарбиялоо практикаларына, анын социалдык-адептик баалуулуктарын, экологиялык аң-сезимди жана дүйнөгө диалогдук мамилени калыптандырууга, адамдын дүйнөнү жана өзүнүн бул дүйнөдөгү ордун бүтүн жана баалуулуктук катары кабыл алышына, эки жыныска бирдей тең мүмкүнчүлүктөрдү камсыздоого түз таасир берет.

Алынган натыйжалардын практикалык (экономикалык, социалдык) мааниси социалдык-философиялык, социалдык-психологиялык, маданият таануу маселелерин аныктоодо жана чечүүдө гендердик изилдөөлөрдүн позитивдүү таасирин көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк түзө алгандыгында. Диссертациянын материалдарын окутуу процессинде философия, этика, маданият таануу, дин таануу, психология, педагогика жана социогуманитардык циклдагы ар түрдүү атайын курстарга лекция окуу жана семинардык иштерди өткөрүү үчүн пайдаланууга мүмкүн.

Коргоого коюлуучу диссертациянын негизги жоболору:

– Өзүн-өзү реализациялоо – бул өзүн-өзү жаратуу, “мендин” өнүгүү мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашыруу, адамдын өз аракетин, жашоонун өзүнө мүнөздүү процесс, адам умтулган өзүн-өзү өркүндөтүүнүн жетишсиз натыйжасы. Жеке адамдын өзүн-өзү ишке ашыруу процессинде коом да өзүн-өзү реализациялайт, чыныгы өзүн-өзү реализациялоого умтулуу коомдук кызыкчылыктарды тең салмактап, гармонияны жаратат. Өзүн-өзү реализациялоо принциби этикалык осуяттын мүнөзүнө ээ болуп, адамдын иш-аракетинде анын маанилүү күчтөрүн ачуу саналат. Чыгыш адамы өзүнүн аң-сезиминин түпкүрүнө сүңгүп, идеалга багыт алуу менен түз эле эң бийик баалуулуктарга жана болмуштун маанилерине умтулат.

– Өзүн-өзү реализациялоо – бул «калыптануунун» активдүү процесси, мында индивидуум өзүнүн жашоосунун жүрүшүн пландаштыруу үчүн кандайдыр бир жоопкерчиликти өзүнө алат. «Өзүн табуу» турмуштук максаты – аялдын түзүлүшүнүн түрдүү компоненттеринин биримдикке, интеграцияга, гармонияга жана бүтүндүккө умтулуусунун натыйжасы. «Аялдын өзүн-өзү реализациялоо» түшүнүгү аялдын ишмердүүлүк өзгөчөлүктөрүн (маңыздуу күчтөрдү) диалектикалык трансформациялоонун реалдуу процесси, адамдын жашоо ыкмасы «эркек дүйнөсүнө», адамзат маданиятынын объективдүү дүйнөсүнө, мында адам өзүнүн коомдук маңызын адекваттуу түрдө аял катары бүтүндүгүн көрсөтөт.

– Матриархалдык маданият үчүн адамдардын тең укуктуулугу табигый нерсе, анткени алардын баары эне менен Жер эненин балдары. Балдардын жетишкендиктери, салымдары жана кемчиликтерине карабастан, алардын ортосундагы эч кандай айырмачылыкты көрсөтпөгөн чексиз энелик сүйүү маданияттын бул түрүнүн баалуулук негизи болуп саналат. Ал үчүн адам өмүрүнөн маанилүү эч нерсе жок, адамдардын бактылуулугунан башка максат жок. Адамдын өзүн эркек же аял катары түшүнүүсү бирдей жана

кайталангыс. Адамдын турмуштук тажрыйбасы текстке, образдардын символдук системасына, маани-маңызына калыптанат. Тил аркылуу адам бул тажрыйбасын башка муундарга өткөрүп бере алат. Маданият тажрыйба катары муундан муунга өсүп, көбөйүп, адамдын эсинде мифтер түрүндө сакталып турат. Аял эркекке карата артыкчылыкка ээ болгон, аялдарга бир кыйла туруктуу, коомдук абалды кепилдеген.

– Аял – эркектин чыгармачылыгынын шыктандыруучусу. Аялдык маңыз оригиналдуулук принциби катары түшүнүлөт, теңдик таанылган мааниде: объективдүү = эркек. Теңдикти четке кагуу үчүн эркек = адам, анда аялдык аң-сезим «дүйнөнүн» образын кабыл албашы мүмкүн. Анткени “дүйнө” – бул алардын ар биринин бүтүндүккө таандык болушунун натыйжасында алынган аң-сезимдин мазмунунун формасы, мында бир бөлүк бири-биринен тышкары турган, ал эми алардын суммасы = Менден тышкары болуп тургандай. Өзүнүн ишке ашпай турган идеалын, анын трансценденталдык функциясы өзүнөн чыгуу жана андан тышкары жаратууда турат.

– Постмодерн гендер маселесин жаңыча коюуга жана жүрүм-турум үлгүлөрү жана айрым гендердик стереотиптерге туура келген мүнөздүн сапаттары жөнүндө стандартташтырылган идеяларды, "эркек / аял" түшүнүктөрүнө ылайык коюуга мүмкүндүк берет. Гендердик иденттүүлүк – бул адамдын өзүнө болгон жакындыгы. Бул адам үчүн «өзүн таануу» биринчи суроо жана негизги сыр, анын чектери гана эмес, координаттары жана параметрлери да адатта өзүнөн-өзү адамга берилбейт. Бул инсандын курчап турган дүйнөгө болгон мамилесинин бардык байлыгында бекем өздөштүрүлгөн жана жеке кабыл алынган образ, инсандын өзүнүн «Мендин» адекваттуулугун жана туруктуу ээлик кылуусун «Мендин» өзгөрүшүнө карабастан жана кырдаал инсандын өнүгүүсүнүн ар бир этабында анын алдында пайда болгон маселелерди толук чечүүгө болгон жөндөмдүүлүгү эсептелинет. Гендердик иденттүүлүк – бул маданий иденттүүлүктүн бир түрү жана жүрүм-турум ченемдеринин системасын, ой жүгүртүүнүн, сезимдин жана өзүн-өзү кабыл алуунун үлгүлөрүнүн көрсөтмөлөрүн берүүчү, жыныстык диморфизм фактысы жөнүндө коомдун идеалдуу идеяларынын жыйындысы. Гендердик иденттүүлүктүн ченемдери башка инсандардын ченемдик базасы менен бирге адам инсанынын ченемдик аппаратынын белгилүү бир иерархиялык системасына кирет жана алардын материалдык алып жүрүүчүсү катары инсандын жыныстык – жаш-курактык өзгөчөлүктөрүнүн жыйындысына негизделет.

– Өзүн-өзү реализациялоо темасын тереңдетүү социалдаштыруунун гендердик өзгөчөлүгүн жана алардын эркектер менен аялдардын өзгөчөлүктөрүн баса белгилеген. Социалдаштыруу теорияларынын негизги маңызы бойго жеткен аял (же эркек) кандайдыр бир деңгээлде баланын маданият менен байланышынын продуктусу болуп саналат. Гендердин социалдык түзүлүшү жөнүндөгү теориялык ой-

пикирлерде социалдаштырууга, коомдун түзүлүшүнө байланыштуу кырдаалдык чектөөлөргө, ошондой эле психодинамикалык конфликтке жана адамдын өзүнүн индивидуалдуулугун калыптандырууга басым жасаган.

– Авторитардык инсандын эң негизги өзгөчөлүктөрү. Чындыкка болгон мамиле, салттар жана бийликтер тарабынан айтылган, алардын түбөлүктүү табияты жана табияттан тыш келип чыгышы менен негизделген жашоонун үлгүлөрү (моделдери, стилдери) менен макулдашуу. Аялдын дүйнөдөгү ролун түшүнүү – момундук, баш ийүү, конформизм, жоопкерчиликтен качууну каалоо жана көз карандылыктын зарылдыгы. Лидерлик стили – бекемдик (катуулугу, ийкемсиздиги), бийик үмүт жана кол алдындагыларга болгон катуу талаптары. Новатордук адамдын эң маанилүү сапаттары – кол алдындагыларга карата ачык-айкындуулук жана толеранттуулук, алардын оригиналдуулугуна жактыруучу мамиле жана жаңычылдыкка умтулуу. Жаратууга жана инновацияга ынтызарлыктын даражасы – дүйнөгө болгон мамиле кызыкчылык жана аны башкаруу (манипуляциялоо) каалоосу менен мүнөздөлөт, ал ар кандай кубулуштарды башкарууга умтулууда чагылдырылат. Дүйнөнүн (жашоонун) жаман жактарына жоопкерчиликти алуу, жакшыраак чечимдердин ташкыны жана өзгөрүүлөрдү жасоого болгон аракети саналат. Оригиналдуулукка жана жаңычылдыкка умтулууга түрткү берүүчү чыгармачылык.

– Кыргыз Республикасында аялдардын тең укуктарын камсыз кылуунун негизги узак мөөнөттүү стратегиясы өлкөнүн саясий турмушунда жана мамлекеттик башкарууда аялдардын ролун күчөтүү үчүн өбөлгөлөрдү калыптандыруу, алардын укуктарын жана кызыкчылыктарын коргоодо аялдар уюмдарын консолидациялоо; жана коомдо жарандык ынтымакка жетишүү саналат. Кыргыз Республикасында гендердик теңчиликти өнүктүрүүнүн артыкчылыктары жана келечеги коомдо тең укуктар жана мүмкүнчүлүктөр аркылуу аялдар менен эркектердин чыныгы тең укуктуулугуна жетишүүгө мүмкүндүк берүүчү экономикалык, социалдык, идеологиялык жана башка социалдык өбөлгөлөрдүн болуусу менен байланышкан. Аялдардын жүрүм-турумуна жана ишмердүүлүгүнө карата патриархалдык стереотиптерден али арыла элек коомдук жана жекелик аң-сезимдеги өзгөрүүлөр бул процесстин өзөктүү пункту болуп саналат.

– Өзүн-өзү реализациялоо стратегиясын тандоону түзгөн кубулуштардын өзгөчөлүгү чыгармачылык менен байланышкан. Өзүн-өзү реализациялоо концепциясынын аныктамасы жана касиеттери генетикалык, индивидуалдык жана инсандык потенциалды ачууга багытталган адекваттуу аракеттерди колдонуу аркылуу гармониялуу өнүгүүнү болжолдойт. Этиканын гуманисттик багытынын негизги жоболору маанилүү мотивациялык түзүлүш болуп өзүн актуалдаштыруу тенденциясы менен тыянакка келет. Чыгармачыл аял өзүнүн жөндөмдүүлүгүн жана талантын колдонуп, өзүнүн дараметин ишке ашырууга жана жашоонун ар кандай тармактарында ийгиликтерге жетишүүгө умтулат.

– Бешик ыры – баланын жашоосунун жакшы сценарийине үмүттөнүү менен, анын чоңоюшун оозеки коддоо ыкмасы. Бешик ырынын образдары ар түрдүү элдердин фольклорунун өзгөчөлүгүн изилдөө аркылуу улуттар аралык түшүнүктү орнотот. Бешик ырлары салт менен аткаруунун (аракеттин) кесилишин түшүнүүгө жардам берет.

– Оюндун дискурсу маданият процесстерин, алардын маалымат алмашуусун башкарат, анын айырмачылыктарын колдонуу менен бул дүйнөлөрдү жана алардын чектөөлөрүн сүрөттөйт.

Изденүүчүнүн жеке салымы. Изденүүчүнүн жеке салымы өзүн-өзү реализациялоонун эволюциялык маңызын ааламдашуунун контекстинде социалдык-философиялык талдоо менен мүнөздөлөт. Диссертацияга Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети уюштурган “Кыргыз философиясынын дүйнө таанымы” университеттик проект алкагында автордун катышуусундагы изилдөөлөрүнүн натыйжалары киргизилди (Бишкек, 2011). Диссертацияда ошондой эле эл аралык «Межкультурная коммуникация в преподавании гуманитарных дисциплин» проектинин алкагындагы (Санкт-Петербург, 2017), автордун катышуусундагы изилдөөлөрүнүн натыйжалары чагылдырылды, анын жүрүшүндө аялдардын маданияты изилденип, «Концептуальный и лингвальный мир» жыйнактар сериясында жарык көрдү. Негизги илимий жоболор менен жыйынтыктары изденүүчүнүн аял феноменинин өзүн-өзү реализациялоосунун социалдык-философиялык аспектиде изилдөөсүнүн натыйжасы болуп саналат.

Изилдөөнүн натыйжаларынын апробацияланышы. Диссертациянын негизги теоретикалык жоболору, анын жыйынтыктары Красноярскинин публикалык дипломатия Мектебинин эмгектер жыйнагында жарык көрдү, эл аралык «Инклюзивное образование: теория и практика, опыт» конференциясынын лауреаты болду (Красноярск, 2017)». Республикалык, казахстандык, россиялык журналдарда эл аралык «Новые парадигмы и новые решения в современной лингвистике» конференцияларында (Санкт-Петербург, 2017), «Культурные ценности и традиции современного общества» (Новосибирск, 2018), ошондой эле ЮНЕСКОнун философия Күнүнө арналган «Вызовы современности и философия» тегерек столдорунда, (Бишкек, КРСУ, 2010, 2016), эл аралык илимий-практикалык: «Игра как социокультурный феномен современности» (Бишкек, КРСУ, 2018), республикалык илимий-практикалык «Кыргызская философия и современность» (Бишкек, 2012), «Наука XXI века: новый подход» (Бишкек, 2014), «Междисциплинарный подход в к изучению благополучия человека» (УРФУ, 2022), «Академик А.А.Алтымышбаев Кыргызстан Илимдер академиясынын жана профессионалдык философиянын негиздөөчүлөрүнүн бири» (Бишкек, 2022) конференцияларынын материалдарында жарык көрдү. Диссертациянын бир катар теоретикалык жана практикалык жоболору Кыргыз-Тюрк «Манас» университетинин семинарларында, Жусупа Баласагына атындагы Кыргызском улуттук университетинде философиядан,

философиянын тарыхынан жана эстетика, этика, маданияттын философиясы, гендер боюнча лекция окууда апробацияланды.

Диссертациянын натыйжаларынын басылмаларда чагылдырылуусунун толуктугу. Диссертациянын негизги натыйжалары менен теориялык жоболору 22 макала илимий журналдарда (жалпы көлөмү 12,3 б.т.) чагылдырылды.

Диссертациянын структурасы жана көлөмү изилдөөнүн максаты менен милдеттерине туура келет. Диссертация киришүүдөн, өзүнө он эки параграфты камтыган төрт баптан, корутундудан, колдонулган адабияттардын тизмесинен турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө изилденип жаткан теманын актуалдуулугу негизделип, максаттары менен милдеттери такталып, диссертациянын практикалык мааниси, изилдөөнүн илимий жаңылыгы, коргоого сунуш кылынган негизги жоболору, иштин практикалык (экономикалык, социалдык) мааниси ачылып берилет, алынган натыйжалардын апробацияланышы, диссертациянын натыйжаларынын басылмаларда чагылдырылуусунун толуктугу, структурасы жана көлөмү туурасындагы маалыматтар келтирилген.

Биринчи бап **«Аялдардын өзүн-өзү реализациялоо изилдөөлөрүнүн тарыхый-философиялык жактан кароо»** деп аталып үч параграфтан турат.

Биринчи баптын **«Өз мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырууну тарыхый-философиялык ретроспективадан кароо»** аттуу биринчи параграфында жалпыланган түрдө аялдын өзүн-өзү реализациялоонун өнүгүүсүнүн негизги этаптарына талдоо берилген. «Жарык менен көлөкө, өмүр менен өлүм, жакшылык менен жамандык, сүйүү менен жек көрүү», түз маанисинде жашоодогу бардык нерсе бирөөсүн танууга, экинчисинин жардамы менен тастыктоого жасалат» [Баблюян, З., Булавина, Т. Гендерная проблематика в психологии [Текст] / З. Баблюян, Т. Булавина. – Харьков: «Ф-Пресс», 2016. – с. 142]. Бул бөлүнүүгө – кайра өндүрүүнү камсыз кылуучу жандыктардын жүрүм-турумун толугу менен көзөмөлдөөгө аракет кылган уруу да катышкан. Байыркы кытай философиясында түбөлүктүү өзгөрүүлөр жандуу жана жансыз жаратылышта болот жана алар карама-каршы күчтөрдүн аракетинен келип чыгат деген ырастоону кездештирүүгө болот, грек философтору тарабынан кайталанган эң алгачкы мифтерде бул сырдын аныктыгына күмөн саноолор болгон. Аларда эркек же аял жөнүндө кеп болот. Эки принцип тең бардыгында бирдей болот, эркектин ыдырашы, алгачкы андрогиния, б.а. адамдын жеткилендиги жөнүндө ж.б. Бул мифтерде эркек менен аялдын «табигый» максаты, эркек менен аялдык принциптердин сапаттары жөнүндө да айтылбайт, алардын өз ара көз карандылыгы туурасында гана сөз болот. Бирок булар тарыхка чейинки мифтер.

Тарыхый убакыттын мифтери жыныстар ортосундагы мамилелердеги катуу баш ийүүнү өзгөртөт: эркек тарыхтын чыныгы субъектиси, ал эми аял эркектин бийлигинин объектиси болгон күйөөсүнүн аялы. Байыркы грек

мифологиясында, мисалы, "Пандора жөнүндөгү миф" байыркы адамдардын аялдын жашоодогу максаты жөнүндө ойлорун көркөм сүрөттөйт: ал сулуу болгон, бирок ал "кош, алдамчы мүнөзгө" ээ болуп, ал адамдарга кырсык жана жамандык алып келиши керек болгон [Жеребкина, И. Субъективность и гендер: гендерная теория субъекта в современной философской антропологии [Текст] / И. Жеребкина. – СПб.: 2017. – с. 121]. Эркек менен аялдын мамилеси жөнүндөгү мифтик идеяны байыркы философтор түшүнүп, жалпылаштырып, коомдогу эркек менен аялдын мамилесинин универсалдуу модели катары бекитишкен.

Байыркы грек ойчулу, эң алгачкы жана маанилүү өкүлү Платондун бул кубулуштун теориялык анализи гана эмес, индивидуалдык өзүн-өзү реализациялоонун жолдору боюнча практикалык сунуштар да болуп саналат. Ал эркектер менен аялдардын социалдык максаттары тууралуу пикирин айтып, гендердик теңчиликти жактап, идеалдуу мамлекетте эркек менен аял толук калыптанышы керек деп эсептеген. Аялдар эркектер сыяктуу эле гимнастикалык билимдин жана музыкалык окуунун толук курсун бүтүрүп, эң жогорку ардактуу кызматтарды ээлей алышат [Платон. Избранные диалоги. пер. с древнегр. [Текст] / Платон. – М.: Рипол классик, 2012. 654–659-б.]. Даанышман Платон аялдар күчү жагынан эркектерден сан жагынан төмөн, бирок сапаты жагынан кем эмес деп эсептеген. Эгерде мифте коомдогу маанилүү таасир, алтургай аялдардын күчү жөнүндө айтылса, анда кулчулук менен бирге коомдо эркектерден жана коомдон төмөн болуу, көз карандылык идеялары да бекемделген.

Орто кылымдарда эркек жана аял принциптеринин дуализми күчөп, коомдогу аял менен эркектин орду тууралуу маданий-символикалык идеялар калыптанган. Азыркы мезгилде табияттан обочо жүрүп, анда ал позитивдүү гносеологиялык баалуулукка айланган жана жаңы илимдин принциптери бардык аялдарды эзүүгө алып келген билимдин эркек теориясы түптөлгөн. Француз педагогу жана демократ Ж.Ж.Руссо: «Адам өзүнүн акыл-эси аркылуу өзүнүн чыныгы адамкерчилигин бекемдейт, бул аны чыныгы адептүү жан кылат, бул аны эң жогорку адептүү адам кылат» [Руссо, Ж.-Ж. Избранные сочинения в 3-х томах. Том 1 [Текст] / Ж.-Ж. Руссо. – М.: Гослитиздат, 1961. – с. 17]. Кайра жаралуу эркектер, аялдар үчүн да түздөн-түз руханий кайра жаралуу болгон. Философия бул мезгилде адамдын жынысына карабастан, анын инсандыгына багытталган антропоцентристтик болгон. Бул учурда гуманизм идеясы калыптанганы белгилүү. Томас Мор эркектер менен аялдардын толук тең укуктуулугун каалаган англиялык укукчу жана философ болгон. Азыркы мезгилде жыныстардын дагы элдешүүсү байкалды, ал аялдардын илимий жана адабий иштерде эркектердин активдүү жардамчыларына айланганы менен байкалды. Бельгиялык декарттык пастор де ла Барр «Эки жыныстын максатка ылайыктуулугу» деген очеркинде аял менен эркектин тең укуктуулугун жана анатомия эки жыныстын мээсинин түзүлүшүндө эч кандай

айырмачылыктарды көрсөтпөй турганын айткан [Клочко, В.Е. Самореализация личности: системный взгляд [Текст] / В.Е. Клочко. – Томск: Издательство Томского университета, 2016. – с. 86].

Мындай ыкма агартуу доорунун философтору тарабынан колдоого алынган. Француз философу Вольтер аялдардын коомдогу позициясынын адилетсиздигин көрсөтсө, Дени Дидро аялдардын кемсинткен жашоосу ошол эле жарандык мыйзамдардын жана үрп-адаттардын кесепети деп эсептеген. Шарль Луи де Монтескье аялдар коомдук турмушка катышуу керек деп эсептеген. К.А. Гельвеций сабатсыздыктан улам аялдар бул абалга туш болушкан, бул анын тарбиясынын кемчиликтеринен же андай болбогондуктан деп ырастаган. А.Сен-Симон эркектер менен аялдар социалдык индивиддер деп эсептеген. Фурье: «Аялдардын мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү коомдук прогресстин негизги принциби» деп эсептеген [Немировская, А. Д. Концепт «мужественности»: истоки и современность. Мужское и мужественное в современной культуре [Текст] / А.Д. Немировская. -СПб.: Научные доклады и сообщения, 2019. – с. 119]. Демек, гендердик мамилелер боюнча философтордун прогрессивдүү көз караштарына карабастан, тарыхтын жаңы бурулуштарында гана коом аялдардын идеологиялык деңгээлде төмөндүгүн актаган. Маселен, Францияда 1791-жылкы Конституция активдүү жана пассивдүү жарандардын ортосундагы айырманы белгилеп, аялдарды экинчи категорияга киргизип, аларды шайлоо жана шайлануу укугунан ажыраткан. Акырында, 1804-жылы кабыл алынган Наполеондун Жарандык кодекси, анда 312-беренедө аялдар жарандык укуктарга ээ эмес жана күйөөсүнүн камкордугунда болот деп айтылат.

Немис классикалык философиясынын негиздөөчүсү Иммануил Кант эркек менен аялдын субъективдүүлүгүнүн айырмасы аялдын сезимталдыгынын сапаттары менен эмес, эркектер менен аялдардын акыл-эсин кандайча колдонуудагы интеллектуалдык позициясынын айырмачылыгы менен аныкталат деп эсептеген. Канттын философиясында аял субъекти философиялык билимдин артыкчылыктуу чөйрөлөрүнө жете албайт, бул анын баш ийүүчү статусун жана бүтүндөй маданияттын статусун аныктайт [Кант, И. Антропология с прагматической точки зрения [Текст] / И.Кант. – СПб.: Едиториал УРСС, 2017. – с. 12]. Немис классикалык философиясынын дагы бир өкүлү Фридрих Гегель аялды жана аны менен байланышкан болмуштун жана аң-сезимдин формаларын жарандык коомдон жана адеп-ахлактан тышкары карайт. Аялдардын этикалык жашоого кошулушу алардын күйөөлөрү жана балдары менен болгон мамилесинин өзгөрүшүнө алып келет жана бул эркектердин универсалдуу үй-бүлөлүк аң-сезими менен аялдардын үй-бүлөлүк аң-сезиминин ортосунда карама-каршылыктарды жаратат деп ырастайт [Гегель, Г.В. Философия права [Текст] / Г.В. Гегель. – М.: Мысль, 1990. – с. 127].

XVIII кылымдан баштап гендердик дифференциация принцибине баа берүүнүн жаңы жолдору пайда болуп, маданий идеал – эркектер менен аялдардын биримдиги, ал эми социалдык норма – аялдар менен эркектердин коомдогу тең укуктуулугу деген идея пайда болгон. Аял менен эркектин тең укуктуулугу жөнүндөгү философиялык идеяларды француз утопист-социалисттери Анри Сен-Симон жана Шарль Фурье, ал эми экономикалык окууларды К.Маркс, Ф.Энгельс иштеп чыккан. Марксисттик теория боюнча коомдун гендердик стратификациясы аялдар менен эркектердин ортосундагы социалдык карама-каршылыктарды пайда кылат, аны таптык айырмачылыктарды жана вертикалдык менчик мамилелерин жеңүү менен эмес, аялдардын эмгегине эркектин горизонталдуу ээлигин, эркектик идеологияны жана патриархалдык мамилелерди жеңүү жолу менен жоюуга болот [Энгельс, Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства [Текст] / Ф. Энгельс. – М.: Политиздат, 2014. – с. 63].

Т.Парсонсун социологиялык теориясы “аялдык” концепциясын концептуалдаштырууга олуттуу салым кошкон. Америкалык теориялык социолог Т.Парсонс гендердик-ролдук мамилеге негизделген коомдун структуралык жана функционалдык анализин сунуш кылган. Структуралык-функционализмдин негизги идеясы "социалдык тартип", башкача айтканда, системанын ар кандай элементтердин тең салмактуулугун жана координациясын сактоого умтулуусу – адам ишинин туруктуу үлгүсү. Т.Парсонс структуралык-функционалдык мамиленин негизинде коомдун гендердик уюмун инструменталдык жана экспрессивдүү функциялары бар система катары көрсөткөн, эркектерге активдүү, инструменталдык жана чыгармачыл ролдорду, ал эми аялдарга экспрессивдүү, аткаруучу жана пассивдүү ролдорду ыйгарган [Орлова, Н.Х. Гендерная проблематика в европейской культуре [Текст] / Н. Х. Орлова. – СПб.: Учебно-методический комплекс, 2019. – с. 59-62].

Ошентип, коомдук мамилелерди структуралык-функционалдык талдоо аракетине карабастан, бул ыкманын кемчилиги, ал эмне үчүн инструменталдык ролдор батыш коомдору тарабынан колдоого алынышы керектигин түшүндүрбөйт. Социалдык туруктуулуктун сакталышы жыныстык ролдордун үзгүлтүксүз бөлүнүшүнүн негизи катары каралып, коомдогу «социалдык туруктуулукка коркунуч» катары сунушталган, бирок бул өзгөрүүлөр дагы эле ачылып жатат. М.Холмстун пикири боюнча: «Салттуу тартипти сактоо позициясы» функционалисттерге бул катуу белгиленген ролдор менен идентификациялоонун натыйжасында кээ бир адамдар же бүтүндөй социалдык топтор кандай көйгөйлөргө туш болуп жаткандыгын кылдат талдоо жүргүзүүгө мүмкүндүк берген эмес [Рыклин, М. К. Современная западная философия: Словарь [Текст] / М.К. Рыклин. – М.: Делез, 2011. – с. 163]. Демек, социалдык философиядагы гендер маселеси эркек менен аялдын коомдогу ордун жана ролун, коомдук өнүгүүдөгү мамилелердин келип чыгышын, аныкталышын жана өзгөрүшүн карайт.

Аялдар менен эркектердин ортосундагы айырмачылыктарды биологиялык жактан түшүндүргөн мектептердин бири фрейдизм болгон. Фрейдизмдин көз карашы боюнча, жыныстардын «жогорку» (эркек) жана «төмөнкү» (аял) болуп бөлүнүшү табиятка мүнөздүү [Фрейд, З. Введение в психоанализ. Лекции 1–15 [Текст] / З. Фрейд. – СПб.: Алетейя, 2019. – с. 252]. Мында аялдын статусу коом ага белгилүү коомдук-саясий ролдорду таңуулап жаткандыгы менен түшүндүрүлөт. Француз экзистенциалист-философу Симон де Бовуар эркектер менен аялдардын ортосунда биологиялык айырмачылыктар бар деп жазган. Бирок, экзистенциалдык айырмачылыктар адамдын жашоосунун деңгээлинде болбойт, тескерисинче, алар табият тарабынан алдын ала белгиленбестен, жасалма болуп саналат [Куимова, В.М. Личность и творчество Симоны де Бовуар (видимое и сущее) [Текст] / В.М. Куимова // Ярославский педагогический вестник. – 2017, №3. – с. 132]. Ал адамзат жашоосунун конкреттүү социалдык-тарыхый шарттары: миң жылдык патриархалдык үстөмдүк, белгилүү социалдык нормалардын жана стереотиптердин туруктуу өнүгүшү, тарыхтын башында маданият жана коомдук өнүгүү чөйрөсүн камсыз кылган де Бовуар адамынын ролу эркектер менен аялдар үчүн жашоону жаңылоо чөйрөсү деп белгилеген. Н.Бердяев «О назначении человека» аттуу эмгегинде жашоонун чөйрөлөрүнүн бөлүнүшү болгонун, ал эми «адам жыныстык гана эмес, эки жыныстуу жандык, ар кандай пропорцияда эркек жана аял принциптери бар» [Бердяев, Н.А. Метафизика пола и любви. Русский Эрос, или Философия любви в России [Текст] / Н.А. Бердяев. – М.: Прогресс, 2017. – с. 12].

Атактуу орус философу С.Л.Франк бизге өзүн-өзү актуалдаштырууну гендердик көз караштан, бардыгын билүү философиясы аркылуу кароого жардам берди. Адам рационалдуу түшүнүксүз жандыкка чөмүлгөндүктөн, интуиция С.Л. Франк философиянын негиздөөчү принциби; анын жардамы менен гана «Абсолюттук Чындыкка» кирип, демек, метафизиканы ушул эң жогорку реалдуулукту түшүнүү катары курууга болот. С.Л. Франк Франктын философиясы адам жана дүйнө болмушунун түпкү негизин издөөдө бул эки форма келип чыга турган бирдиктүү реалдуулукту, болмуштун тереңдигин издейт, анда алардын карама-каршылыктары жеңип, эки дүйнөнүн биримдиги түзүлөт. Франк биздин аң-сезимибиздин биримдигинен келип чыгат, ал болуунун өзүнүн белгилүү биримдигин болжолдойт. Аң-сезим бирдиктүү реалдуулук катары, философтун айтымында, «эң шартсыз жандыктын биримдигине» туура келет. Франк ар дайым психикалык жана руханий болумдун ортосундагы чекте турган, же рухтун жанга кирип, кандайдыр бир биримдикке кошулган жери болгон “мен” деген түшүнүктү колдонот: “Бул моно-дуализм чагылдырылган, биздин аң-сезимибизде көпчүлүк учурда биз «өзүбүздүн» биримдүүлүгүбүздө кандайдыр бир дуализмди түшүнүүгө мажбурлайбыз». Франк эки мендин «жогорку», «руханий» мен деген ат менен пайда болгон руханий жандыктын «эшиги» катары айырмалайт; жана биздин субъективдуулуктун, таза

«руханийлигибиздин» өзүн-өзү башкаруучусу катары өзүнүн функциясында «мен» Франктин айтымында, биринчи мааниде "мен" – бул биз инсан деп атаган нерсе.

Ошентип, адам катары жандын сыры так анын өзүнөн өйдө көтөрүлө алуу жөндөмүндө, өзүнүн экинчи тарабында – анын бүткүл реалдуу абалынын, ал тургай, анын иш жүзүндөгү жалпы табиятынын экинчи тарабында болушунда турат. Инсандык ар дайым калыптануу абалында болот, ал “болмушка умтулган формасындагы болмуш”, болмуш менен болмуш эместин босогосунда турат. Адамды объект катары таанып-билүүгө болбойт, аны менен биз аны эң негизги нерседен ажыратабыз: «Адамдын чыныгы сыры ар кандай «издөөгө» жат сүйүү жана ишеним мамилесинде гана ачылып, аны менен шайкеш келбейт: жана ушундай жол менен гана биз адамдын болмушун чындап калыптандырган түшүнүксүз реалдуулуктун жандуу билимине жетишебиз».

Ошентип, адамзаттын тарыхында аялдар маселеси боюнча альтернативалуу көз караштар болуп келген. Байыркы доорлордон бүгүнкү күнгө чейин эки негизги карама-каршы көз карашты бөлүп көрсөтүүгө болот. Биринчи жана эң аз таралган нерсе, эркектер менен аялдар бири-бирине карама-каршы, бирок бири-бирин толуктап турган объектилер экенин ырастайт. Экинчиси жана эң кеңири таралганы – аялдар Кудай жана табият тарабынан экинчи орунда, эркектерге, күйөөлөргө, үй-бүлөлөргө жана коомго көз каранды болуп калуусу саналат. Аялдардын төмөндүгү ар кандай себептер менен (биологиялык, социалдык-маданий) түшүндүрүлөт жана ар кандай философиялык багыттар менен өнүккөн. Бул пикирди патриархалдык күчтөр, маданият, идеология, үрп-адаттар, салттар бекемдеген.

Гегельден кийинки философия, бир караганда, өнүгүү линияларын жоготкон илим. Гегель өзүнүн философиясында европалык ой жүгүртүүнүн дээрлик бардык принципалдуу предметтик багыттарын камтыган. Аларга аң-сезим, ой жүгүртүү, тарых, укук, дин, илим, табият, эстетика ж.б.у.с. кирет. Бул билдирүү сындын толкунун жаратты, анын маңызы чыныгы болмуштун тажрыйбасын жалпылоонун бул критерийи пульсациялоочу реалдуулукка ийкемдүүлүктү, жандуу билимге болгон жолду тосот. Философияда таанымдын жаңы стилин калыптандыруунун жолдорунун бири трансцендент концепциясы болгон. Трансцендентти иликтөө ыкмасына – трансцендентке айландыруу менен биз өзүнчө бир жандыкка байланып калуудан жана метафизикалык изилдөөнүн өзгөчөлүгүнө, багытына, тилине жана максаттарына жараша тынымсыз өзгөрүүдөн калган. Ошентип, трансцендент философиялык сурамжылоолорго жана изилдөө программаларына тартылган адамдын өзгөчөлүгүн баса белгилеген техникада жана/же кыймылда көрүнөт. Классикалык эмес философияда трансцендент ыйыктан секулярдыкка, тыюу салынгандан эмпирикалыкка өткөн.

Гегель өзүнүн философиясын жекелик жана субъективдүү жеңүүгө негиздеген. Ал философиялык илим катары гносеология анча кемчиликсиз, бирок болмуш теориясы жана анын маанилүү касиеттери тарабынан жокко чыгарылган дагы бир субъективдүү чөйрө жөнүндө ойлогон. Алардын эң негизгиси европалык жана немецтик рухтун тарыхында камтылган болмуштун тарыхыйлыгы. Тарых – бул абсолюттук идеяга өтүү процессинде башкалыктын субъективдүүлүгүн чагылдырган убакыттын актуалдуу формасы, «ички образдуу чагылдыруу» эмес. Тарыхта болмуштун негизги тенденцияларын көрсөткөн көптөгөн окуялар жана фактылар бар. Маанилүү нерсе, рухтун феноменологиясы, б.а. субъективдүү аң-сезимдин өнүгүү абалынын өзүн өзү аң-сезимге чейин бекитүү, бул жөнөкөйдөн татаалга, бирдиктүү жана уникалдуудан универсалдууга өтүүнү андан ары логикалык чечмелөө үчүн негиз болот. Тарых трансценденттик өзүн көрсөткөн негизги предметтик тармак болуп калды.

Канттын гносеологиясында жекелик сан предметтин кабылдоосу катары кызмат кылат, аны Гегель универсалдууда багындыр, тарыхый формасында көрсөтөт. Универсалдуу болуп Гегель тарабынан иштелип чыккан формадагы евроборбордук тарых эсептелет.

XX кылымдын белгилүү ойчулу Э.Фромм белгилегендей: «Азыркы капиталисттик коомдо теңдик деген сөздүн мааниси өзгөрдү [Фромм, Э. Душа человека [Текст] / Э. Фромм. – М.: «Республика». – 2012. – с. 175]. Теңдик азыр «бирдик» эмес, «бир тектүүлүк» дегенди билдирет. Эркектер менен аялдар бирдей болуп, карама-каршы уюлдарга тең эмес. Заманбап массалык өндүрүш товарларды стандартташтырууну талап кылгандай эле, коомдук өнүгүү да адамдарды стандартташтырууну талап кылат жана бул стандартташтыруу «теңчилик» деп аталат.

Өзүн-өзү реализациялоонун гуманисттик түшүнүгү анын биринчи кезекте инсанга мүнөздүү болгон муктаждык катары чечмелениши менен мүнөздөлөт. Бирок, гуманисттик концепцияларды талдоодо, өзүн-өзү өнүктүрүүнүн зарылдыгы жөнүндө эмес, башка "менге" мүнөздүү болгон өзүн-өзү өнүктүрүүгө болгон каалоону белгилөө үчүн иштелип чыккан мотивациялык кубулуштардын бүтүндөй спектри жөнүндө сөз кылуу туура.

А.Маслоунун пикири боюнча, адам инсанынын өнүгүү процессиндеги жетектөөчү ролун баса белгилеген концепциялардын тобу гуманитардык кыймылдын көпчүлүк филосоктору үчүн жетиштүү мааниге ээ эмес жана дифференцияланган. Авторлордун ар кандай топторунун өкүлдөрү үчүн, атап айтканда Фромм, Хорни, Юнг, өзүн-өзү реализациялоо, индивидуалдуулук, автономия, өзүн-өзү өнүктүрүү, өндүрүмдүүлүк, өзүн-өзү таануу аздыр-көптүр синонимдер болуп, так формулировкаланган концепцияны эмес, бүдөмүк берилген тармакты билдирет.

К.В.Хорнинин изилдөөсүндө өзүн-өзү реализациялоо концепциясы, башкача айтканда, ал "чыныгы мен" деп атаган, борбордук концепциялардын бири болуп саналат. Окумуштуу чыныгы менди өзүнүн эң керектүү, эң

жакшы жана эң баалуу бөлүгү катары карайт. Бирок ал эч кандай коомдук турмуштун жана билимдин шарттарына байланыштуу өнүкпөйт. К.Хорнинин пикири боюнча, «...чыныгы мен бардык адамдарга жалпы, бирок ар бир адамга гана таандык борбордук ички күч. Бул өсүштүн терең булагын көрсөтөт».

К.Хорнинин изилдөөлөрүнүн негизги темасы – анын патологиялык көрүнүшүндөгү аң-сезим. К.Хорни өздүк аң-сезимдин табиятын изилдеп, тескерисинче чыгып, аны өнүгүп жаткан процесс катары түшүнөт.

«Мен» инсандын өзүн-өзү реализациялоосунда маанилүү роль ойнойт. «Мен» түшүнүгүн биринчилерден болуп киргизген Гегель аны адамдагы жалпы жана жеке принциптердин алыскы биримдиги катары караган. «Мен» түшүнүгү инсандык, индивидуалдык түшүнүктөр менен тыгыз байланышта жана алардын байланышы объективдүү негизге ээ. Гегель үчүн «Менин» мазмунунда эң маанилүү нерсе рефлексивдүү аң-сезим, б.а. өзүн-өзү аныктоо же өздүк аң-сезим болгон.

«Менин» аныктамасындагы ашкере объективизм постфрейдизмде да болгон, айрыкча бул концепцияны илимге кайра киргизген жана адамдын психикасынын түзүлүшү жөнүндөгү жалпыланган идеялардын негизинде ага өзүнүн аныктамасын К.Г.Юнгдун эмгектеринде берүүгө аракет кылган. К.Г. Юнг өзүн өтө так жана ар кандай деңгээлде аныктаган эмес, бирок анын түшүнүгүнөн белгилүү бир маанини көрүүгө болот. Биринчиден, ал «өзүн» аң-сезимдиктин жана аң-сезимсиздиктин жыйындысынын борбору болгон борбордук архетип катары аныктаган. Ошентип, мендик инсандын бардык элементтери үчүн системалуу деп айта алабыз. Экинчиден, мендик инсандын жашоосундагы негизги максат болуп саналат, ал аң-сезимдик менен аң-сезимсиздиктин ортосундагы карама-каршылык алардын бири-бирин толуктоо мамилелери менен алмаша турган абалга жетиши керек. Үчүнчүдөн, “өзүмдүк” бүт инсанды, анын бүткүл чөйрөсүн камтыган нерсе. Башкача айтканда, мендик инсандын белгилүү бир бүтүндүгү жана толуктугу. К.Г.Юнгдун азыркы жолдоочулары өзүн жекелештирүү процессинин натыйжасы деп эсептешет, башкача айтканда, инсандын аң-сезимдүү жана аң-сезимсиз аспектилеринин интеграциясы аркылуу анын бүтүндүгүнө карай болгон кыймыл болуп саналат. Бул кыймылдын негизи максаты адамдын жекелигин сактоо менен өзүнүн дараметин ишке ашырууга умтулуусу. Ошону менен бирге, өзүн-өзү тарбиялоо адамдын өз жашоосунун максатын жана маанисин аңдап-түшүнүүсүн, өзүнүн образын, тагыраак айтканда, бүтүн инсандын образы катары калыптанышын камтыйт. К.Г.Юнгдун жана анын шакирттеринин инсандык концепциясы инсандын өзүн-өзү реализациялоонун, башкача айтканда, менге жетишүүнү камтыйт.

Биринчи баптын **«Аялдын өзүн-өзү реализациялоосунун онтологиялык-гносеологиялык жана аксиологиялык мүнөздөмөлөрү»** аттуу экинчи параграфында айтылгандай, аялдардын маданияттагы ордун жана ролун аныктоо үчүн бул түшүнүктөрдү тактоо зарыл. Гендерди

маданий метафора катары чечмелөө эркектиктин жана аялдыктын биологиялык, социалдык, символикалык же маданий аспектилеринен тышкары, онтологиялык, гносеологиялык жана аксиологиялык деңгээлде маданий-символикалык катардын элементтери бар деген идеяга негизделген: "эркек – акыл-эстүү – руханий – кудайлык – маданий" жана "аял – сезимтал – дене – күнөөлүү – табигый" [Сурова, Е. Э. Идентичность. Идентификация [Текст] / Е.Э. Сурова. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2021. – с. 74].

Биологиялык жыныстан айырмаланып, калган эки катмар – социалдык жана маданий – ар кандай баалуулуктарды камтыйт, алар, мисалы, эркек жынысы жана аны менен идентификациясы менен бардыгы позитивдүү жана маанилүү, ал эми аялдыкы терс, көз каранды, баш ийген жыныс катары кызмат кылат. Демек, жыныстык эмес түшүнүктөрдүн алкагында иерархия, баш ийүү бар. Ошол эле учурда маданияттагы аял менен эркектин ортосундагы айырмачылык, тиешелүү дихотомиялар эркек менен аялдын онтологиялык, гносеологиялык жана аксиоматикалык келип чыгыш принциптеринде конкреттүү түрдө бекитилген.

Бинардуулук манихейизмден жана анын жарык менен караңгылыктын, жакшылык менен жамандыктын дуализминен башталган философиялык салтта метафизикалык ой жүгүртүүнүн алкагында пайда болгон классикалык рационалдуулук парадигмасынын эң маанилүү принциптеринин бири болуп калды. Бирок, Деррида жазгандай: «Классикалык философиялык оппозицияда биз бири-бирибизге карата тынчтыкта жанаша жашоо менен эмес, зордукчул иерархия менен күрөшүп жатабыз. Эки терминдин бири экинчисинен артыкчылыкка ээ (аксиоматикалык, логикалык ж.б.) же артыкчылык» [Деррида, Ж. Философия и литература. Беседа с Жаком Деррида [Текст] / Ж. Деррида. – М.: РИК «Культура», 2013. – с. 26].

Философиялык дискурстун концептуалдык парадоксу карама-каршылык жагынан гана болгон ой жүгүртүүнүн жана маданияттын өнүгүшүндө «башкасын» көрсөтүүнү талап кылат. Платондун доорунан бери философиядагы бул парадигма батыштык гносеологияга жана кош карама-каршылыктардын логикасында структуралык концепцияларга мүнөздүү болгон баалуулук-иерархиялык ой жүгүртүү ыкмасы жана баалуулук дуализминин принциби менен байланышкан. Заманбап социологдор, тарыхчылар жана философтор «патриархалдык» предикатын семантикалык жана лингвистикалык жактан «патриархат» түшүнүгүн коомдун салттуу түрү катары айырмалоо үчүн колдонушат, мында аялдар гана эркектерди ээрчип калбастан, жаштар да улууларды ээрчишет, мисалы: "патриархалдык коом", "патриархалдык саясат" ж.б. «Патриархалдык» предикаты семантикалык жана лингвистикалык бөлүү үчүн колдонулат [Жеребкина, И. Субъективность и гендер: гендерная теория субъекта в современной философской антропологии [Текст] / И. Жеребкина. – СПб., 2017. – с. 74].

Өнөр жай революциясынын келиши, эмгек рыногунун өсүшү жана шаар экономикасынын өнүгүшү менен аялдар кесип тандоодо көбүрөөк

эркиндикке ээ болушту, бирок ошол эле учурда экономикалык жактан эркектерге көбүрөөк көз каранды болуп калышты. Ошону менен бирге жалпы демократиялык кыймылдын өсүшү жарандардын саясий эркиндиктери жана тен укуктуулугу учун болгон курөштүн жалпы тенденциясын пайда кылат. Философияда ушул сыяктуу идеяларды Т.Гоббс, Дж.Локк, Дж.Милль, Г.Спенсер жана башка көптөгөн адамдар коргошот. Айрыкча Д.Стюарт Милль жактаган теңдиктин либералдык идеялары жаңыдан пайда болгон аялдар кыймылынын негизин түзгөн. Милл «жыныстын толук тең укуктуулугу» идеясын жактап, эркектин аялга үстөмдүгү «табигый» эмес, адамдын табиятынан келип чыгат деп эсептеген [Ильин, Е.П. Пол и гендер [Текст] / Е. П. Ильин. – СПб., 2010. – с. 179].

Демек, коомдо жаңы идеялар тарап, аялдык сапаттар маселесине карата жаңы көз караштар пайда болот. Бара-бара феминисттик кыймыл философиялык агымдар менен байып, анын негизин философиялык антропология түзөт. Феминисттик философиянын теоретик-аялдары гендердик келишимди жана гендердик багытталган дүйнө көз карашын, ошондой эле алар ишке ашырылып жаткан матрицанын патриархалдык моделин түшүнүүгө багытталган бир нече программалык иштерди көрсөтүшкөн.

С.де Бовуардын «Второй пол» аттуу эмгегинде биринчи жолу маданияттагы аялдардын жакшы жактары тууралуу маселени көтөргөн. Изилдөө биринчи жолу "биология тагдыр эмес, маданият бул тагдыр" деген сөздү формулировкалаган, анткени жыныс, гендер да түзүлүш. Симон де Бовуардын ою боюнча, гендер айрым маданий структураларды субъекттин менчиктештирүүсүнүн натыйжасында калыптанат. Аялдык «өндүрүш» процессинде жүзөгө ашырылган айрым мажбурлоо актылары Бовуар тарабынан: «Сен аял болуп төрөлбөйсүң, аял болосуң» [Куимова, В. М. Личность и творчество Симоны де Бовуар (видимое и сущее) [Текст] / В.М. Куимова // Ярославский педагогический вестник. – 2017. – №3. – с .32] деген. Эркек менен аялдын баш ийүү этикасындагы экзистенциалдык айырмасы алардын физиологиясы менен эмес, тарыхтын башында үстөмдүк кылган коомдук-тарыхый шарттар менен аныкталат, мында эркектерге «жашоонун маанисин куруу» чөйрөсү берилген, ал эми аялдарга табигый тармак катары жашоонун кайра жаралуу тармагы берилген. Бул социалдык маданий механизмдер аң-сезимдин белгилүү стереотиптерин түзөт, алар эркекти субъект, ал эми аялды анын бийлигинин объектиси менен байланыштырышат.

Үстөмдүк жана көз карандылык феномендери индивиддин аң-сезиминде тамырлашат. Демек, төрөлгөн адам кандайдыр бир «кырдаалга» түшөт. «Эркек» кырдаал – бул маданий субъекттин жана универсалдуу субъекттин абалы, башкача айтканда универсалдуу кырдаал. Эркек «субъект» аял «башкага» каршы гана өзүн аныктай алат. Ошентип,

маданиятта эркек норма катары түзүлүп, оң мүнөздөмөлөргө ээ, ал эми аял терс, нормадан четтөө катары түзүлүп, «башка» болуп саналат.

Маданиятты талдоо үчүн маанилүү концепция болуп баш ийүүнүн репрессиялык механизмдери иш алып баруу жана техникалык тейлөө системасынын биологиялык тартибине экинчи даражада эмес патриархалдык социалдык саясаттын негизи болуп саналат. К.Миллет «Сексуальная политика» аттуу эмгегинде бийликти адамдардын гендердик мамилелерин жөнгө салуу системасы, гендердик-ролдук стереотиптерди нормалдаштыруу, ошондой эле коомдо гендердик теңсиздикти улантуучу система катары карайт [Миллет, К. Теория сексуальной политики [Текст] / К. Миллет. // Вопросы философии. – 2014, № 9. – с. 242]. Ошентип, маданият аялдарды басмырлоо өнүгүнөн ретроспективдүү талданып, патриархат каралат, ал эми философиялык дискурс гендердик багыттагы субъекттерди жаратуучу бийлик структураларынын механизми катары каралат. Бул концепцияга ылайык, бийлик саясий механизмдер менен гана чектелбестен, жеке коомдук жана жеке турмуштун бардык чөйрөсүнө кирип кетет.

«Бийликтин дискурсу» түшүнүгү постмодернизм жана постструктурализм теорияларында кеңири колдонулуп, феминизм менен постфеминизмдин саясий теорияларында андан ары өнүккөн. Заманбап феминисттик теоретиктер ар бир индивид белгилүү тарыхый-социалдык курамдын: «санак системасы», «дүйнө көз карашы» негизинде аракеттенет деп ырасташат, аны С.Уоррен «концептуалдык негиз» деп атайт [Warren, K. J. Critical Thinking and Feminism [Text] / K.J. Warren. // Informal Logic. – 2018 (Winter). – №10/1. – P. 11–15]. Бул өзүбүзгө жана бизди курчап турган дүйнөгө болгон көз карашыбызды түшүндүргөн, калыптандырган жана чагылдырган негизги ишенимдердин, баалуулуктардын, мамилелердин жана божомолдордун жыйындысы.

Концептуалдык негизге жыныс, гендер, тап, раса, этникалык теги, жаш курагы, нике өнөктөшүн тандоо сыяктуу факторлор таасир этет. Адамдын концептуалдык негизи өзгөрүшү мүмкүн, бирок бардык инсандар ушундай системанын призмасы аркылуу кабылдаган, тааныган жана баалаган нерселерин түзүшөт. Каалаган убакта концептуалдык алкак ар бир индивид үчүн чектелген линза, кабыл алынган маалымат жана тажрыйбалар чыпкаланган “көз караш талаасы” катары кызмат кылат. Ошентип, концептуалдык негиз ар бир индивид өзүн жана аны курчап турган дүйнөнү байкоочу чектерди белгилейт.

Иерархиялык тартиптин экинчи концептуалдык негизи альтернативалуу “же-же” көз карашынан ой жүгүртүү системасын колдойт. Бул, адатта, жаңылыштыруучу "баалуулук дуализмди", башкача айтканда, альтернативалуу терминдер бири-бирин четке кагуучу жана карама-каршылыктуу катары кабыл алынган "же-же" түшүнүктөрдүн түгөйлөрүн колдойт, демек, эң жогорку маани жуптун альтернативалуу шарттарынын бирине гана ыйгарылат. Баалуулук дуализминин абалы жеке адамдын

реалдуулукту, башкача айтканда баалоочу дуализмди таанып, сүрөттөп берген абалы гана эмес, ошондой эле реалдуулуктун бөлүнгүс, акыл жана сезим сыяктуу реалдуулуктарды толуктап турган аспектилерин концептуалдык жактан карама-каршы терминдерге ажыратат [Стебунова, Е. И. Гендерная проблематика в философской традиции [Текст] / Е. И. Стебунова. // Вопросы философии. – 2019, №11. – с. 78].

Иерархиялык тартиптин концептуалдык негизинин үчүнчү жана эң маанилүү компоненти болуп үстөмдүк кылуунун логикасы, башкача айтканда, тиешелүүлүгүнө жараша “төмөнкү” топтун “жогорку” топко баш ийүүсүн түшүндүргөн, негиздеген жана колдогон аргументтин структурасы саналат, бир жагынан артыкчылыгын ырастоого, экинчи жагынан эзүүгө негизделген. Бул үстөмдүк логикасы, албетте, үстөмдүк моюн сунууну актайт деген шектенүүнү жок кылат жана «акталган» моралдык жактыруунун акыркы изин калтырып, төмөн жана анча баалуу эмес деп аныкталган топтун статусун төмөндөтөт.

Тарыхый жактан патриархалдык концептуалдык түзүлүш аялдыкка караганда эркектикке чоң маани берип, баалуулук, кадыр-барк, макам ыйгарып, иштөө жана ишке ашыруунун эки түрдүү чөйрөсүн: «жеке» – үй жана «коомдук» – социалдык көрүнүү жана аялдык чөйрөнү айырмалайт, ал аялдык катары аныкталган гендерде же төмөнкү статуста ишке ашкандыктан, бул схемада мааниге ээ болот. Ой жүгүртүүнүн структуралык системасы катары патриархалдык концептуалдык негиз аялдардын баш ийдирилишин камсыздайт. Жаңы европалык предметтин жаралышы менен жаңы онтология түзүлүп, анда ал бардык нерсенин негизи катары түшүнүлгөн – предметтин классикалык моделинин башталышы бинардык оппозицияды негизделген философиядагы патриархалдык салттын башталышы болуп саналат [Воронина, О. А. Теория и методология гендерных исследований. Курс лекций [Текст] / О.А. Воронина. – М.: МЦГИ, МВШСЭН, МФФ. 2021. – с. 83].

Пифагордун философиясында эки карама-каршылык болгон: жекелик жана чексиздик (боштук), алар тиешелүүлүгүнө жараша «1» жана «2» сандарында камтылган, мында бирөө нерселердин толуктугун жаратат, боштукту гана өзүнө сиңирет [Сурова, Е. Э. Идентичность. Идентификация [Текст] / Е. И. Сурова. – СПб.: Изд-во СПбГУ, 2021. – с. 97]. Аристотель эркек менен аялды форма менен материянын байланышы катары караган. Ал аялды адамдын, б.а. эркектин табигый деформациясынын кеңири таралган түрү деп эсептеген. «Жеткилең эмес» дене аялдык принцип менен кыйыр түрдө байланышкан жана башаламандык менен жоктуктун ишке ашырылышы болуп саналат. Платондун аялдар жөнүндөгү көз караштары жалпысынан карама-каршы келет, О.А.Воронина: «Анын философиясына аялдык көрө албастык, эмансипатордук тенденциялар да мүнөздүү» [Воронина, О.А. Оппозиция духа и материи: гендерный аспект [Текст] / О.А. Воронина // Вопросы философии. – 2017. – № 2. – с. 197].

XX кылымдын башында бүт батыш философиясынын фундаменталдык негизи болуп калган декарттык антропологиянын негизин «дуализм» деп аталган ой жүгүртүүнүн өзгөчө түрү түзүлөт. И.Кантта акыл адамдын субъективдүүлүгүнүн негизги мүнөздөмөсү жана жарандык коомду ишке ашыруунун ачкычы катары да көрүнөт. Канттын демократиялык теориясы активдүү жана пассивдүү жарандык концепциялардын негизинде курулган. Саясий турмуштун субъектиси же активдүү жаран экономикалык жактан өз алдынча адам гана боло алат. Бардык экономикалык көз каранды жандыктар, анын ичинде аялдар да пассивдүү жарандар, башкача айтканда, саясий турмуштун объектилери гана боло алышат. Гегельде «универсалдык өзүн-өзү аңдоо руху» учурда аялда бар индивиддин аң-сезимсиз руху менен адамдын жекелиги аркылуу байланышкан. Гегель коомдук жана жеке чөйрөнү аристотелдик концепцияга ылайык караган, мында үй-бүлө коомдук мамилелерди чагылдыруунун эң төмөнкү формасы катары таанылган жана аялдардын көп бөлүгү болгон, аларды саясий жана этикалык реализациялоо чөйрөсүнөн тышкары калтырган.

Биринчи баптын **«Аялдын өзүн-өзү реализациялоосун чагылдыруудагы феноменизациянын, феминизациянын орду жана мааниси»** аттуу үчүнчү параграфында өзүн-өзү реализациялоо жөнүндөгү идеялардын өнүгүшү, анын өзгөчөлүктөрү негизинен адам жашоосунун феноменалдуулугу менен байланыштуу деген позицияга негизделет. Философияда индивиддин феноменологиялык мейкиндигине кайрылуу өзүн-өзү реализациялоо маселесин түшүнүүдө бурулуш учур болгон. Феноменологиялык мамилеге ылайык, ар бир адам дүйнөнү өз алдынча кабыл алуу жана өз алдынча чечмелөө жөндөмдүүлүгүнө ээ. Философия тилинде курчап турган дүйнөнүн тажрыйбасы феномен деп аталат, ал эми адамдын реалдуулукту кантип башынан өткөрөрүн изилдөө феноменология деп аталат.

Феноменологиялык парадигмада философиялык ой жүгүртүүнүн негиздери Э.Гуссерльдин изилдөөлөрүндө белгиленген. Феноменология феноменологиялык бурулуш, феноменологиялык редукция же доор деп аталган нерсенин натыйжасы болгон белгилүү бир мамиле, ыкма, көз караш менен мүнөздөлөт. «Доор» деген сөз грек тилинен алынган жана скептиктерден келип чыккан. Алар үчүн «доор» алар чындыгында кандай болгонун айтуудан карманууну билдирген.

Феноменологиялык жылыш биздин аң-сезимибизден тышкаркы – белгилүү бир жол менен жайгашкан жана физикалык мейкиндикте жана убакытта ар кандай мамилелер менен байланышкан объекттерди байкоодон бир эле нерселерди, бирок аң-сезимибиздин объектилери катары байкоого өтүүдөн турат. Өтүү биздин аң-сезимибизден тышкаркы бир нерсенин бар экендигин кабылдоодон, бул кабылдоодогу предметтерди жана касиеттерди кабыл алуу актысынын өзүн элестетүүдөн турат. Демек, объектилер

жөнүндөгү ойлор жана бул ойлордун объекттер жөнүндөгү касиеттери ой жүгүртүүнүн объектисине айланат деп айта алабыз.

Э.Гуссерль аны мындайча түшүндүргөн: «Жыгач өзү күйүп, анын химиялык элементтерине чирип жок болот ж.б. Ошентип, объекттер жөнүндөгү ойлор жана бул ойлордун объекттер жөнүндөгү касиеттери ой жүгүртүүнүн предметине айланат деп айта алабыз. Мааңыз – бул кабылдоонун мааниси, бир нерсе анын маңызынан ажырагыс, ал күйбөйт, анда химиялык элементтер, күчтөр, реалдуу касиеттер жок.

Аң-сезимдин жана таанып-билүүнүн төмөнкүдөй формалары бөлүнөт: күндөлүк практикалык, эстетикалык, илимий ж.б. Илим дүйнөгө көз караштын белгилүү бир жолу, б.а. аң-сезимдин кандайдыр бир формасы болуп саналат. Демек, илимге шек коюлуп, дүйнө жөнүндөгү өкүмдөрүбүздүн, анын ичинде илимий өкүмдөрдүн болушун шарттаган шарттар же жалпы өзгөчөлүктөр такталышы керек.

Бул башталгыч чекитке жетүү үчүн мурдатан калыптанып калган көз караштардан жана ыкмалардан абстракциялоо зарыл, базага жетүү процедурасын Гуссерль феноменологиялык редукция же доордун формациясы, б.а. аң-сезимдин алгачкы тажрыйбасын сүрөттөө үчүн дүйнө жана адамдар жөнүндө бардык алдын ала даярдалган жана калыптанган билимдерден абстракциялоо деп атайт. Э.Гуссерль феноменди маңызы менен кубулуштун, көрүнгөн менен реалдуулукта болгондун ортосундагы айырмачылыксыз болгон нерсе деп эсептеген.

Белгилүү бир когнитивдик актыда эки нерсени бөлүп кароого болот: биринчиси – ой же кабыл алынган нерсе, экинчиси – ойлонуу же кабылдоо актысы, же башка нерсе. Тажрыйбалуу окуя менен өзү башынан өткөргөн актыны айырмалоого болот. Гуссерль нозма деген сөздү колдонот, бул мазмун чындап эле бар нерсе катары берилиши мүмкүн, же эстен чыгарылышы, берилиши, күтүү катары болжолдонгон, абстракция катары кабыл алынышы мүмкүн.

Э.Гуссерль ойлоо же кабылдоо актысын белгилөө үчүн нозис сөзүн колдонот. Бул акт биздин чыныгы субъективдүүлүк. Субъективдүүлүк тигил же бул адамдын субъективдүү пикири, жөн эле субъективдүү көз караш маанисинде эмес, жандыктын өзгөчө түрү катары таанып-билүү субъектине таандык болуу маанисинде түшүнүлөт. Биздин субъективдүүлүгүбүздүн эң маанилүү касиети – аң-сезимдин интенционалдуулугу, ал биздин аң-сезимибиз ар дайым бир нерсенин аң-сезими же бир нерсенин аң-сезими, «жогорудан» аң-сезим бар экендигинде турат.

Ар бир кубулуштун интенсивдүү структурасы бар, ал өз кезегинде интенсивдүү байланышкан элементтердин системасы болуп саналат. Дүйнөнүн бар экендигинен, илимдин жетишкендиктеринен, биздин психикалык аракеттерибиздин мазмунунан абстракциялоого болот, бирок аң-сезимдин объекттерге жана предметтердин тажрыйбасына карата багытын жокко чыгаруу мүмкүн эмес. Ошентип, адамдык субъективдүүлүк дүйнөгө

жөн эле маани бербестен, бул маанилердин өзгөчө маңызы, өзгөчө түрү бар, онтологиялык мааниге ээ болот.

XX-XXI кылымдарда эссенциалистик гендердик моделди жеңүү көптөгөн философтор тарабынан стратегиялык маанилүү милдет катары таанылган, бул биринчи жолу контекстте белгиленбеген же маргиналдаштырылбаган социалдык практикалардын адекваттуу сүрөттөлүшүнүн келечегин ачат. Аялдардын билим берүү жана саясий эркиндиктери, физикалык жана сенсордук тажрыйба чөйрөсү, сексуалдык практика, гендердик жана сексуалдык азчылыктар, эркектиктин кризиси жана аял менен эркектин жүрүм-турумунун плюралиزمi, аялдардын эмгек рыногуна активдүү кириши жана башка социалдык өзгөрүүлөр сексуалдык жүрүм-турумдун салттуу натуралисттик моделинин алкагында пайда болгон [Здравомыслова, Е., Темкина, А. Ушел ли в прошлое патриархат? Специфическая власть «слабого пола» [Текст] / Е. Здравомыслова, А. Темкина. – М.: «Звенья». 2019. – с. 29].

Айырма такыр мааниге ээ болгон эмес же этикалык дилеммалардын жана онтологиялык иерархиянын басымдуу түшүнүктөрүнүн астында калган. Ар кандай социалдык тажрыйбалардын бинардык репрезентациясынын адекваттуу эместиги барган сайын айкын болуп, «эркек» жана «аял» категорияларынын онтологиялык статусун өзгөртүү процесси же жыныстык айырмачылыктарды денатурализациялоо процесси сыяктуу олуттуу философиялык феноменге алып келген. Денатурализациялоонун бир катар стратегияларынын калыптанышында туюнтулган бул процесс жалпысынан азыркы философиянын мүнөздүү белгиси болгон метафизикадан алыстап кетүүнүн жалпы тенденциясы, ошондой эле жалпысынан заманбап философияга таасир эткен болуп көрбөгөндөй масштабдагы социалдык кайра түзүүлөр менен да байланыштуу болуп чыгып, «Эркек жана аял» категорияларына байланыштуу көптөгөн социалдык чөйрөлөрдү козгогон.

Болум, кырдаал, дискурс, уят практикасы, моюн сунуу, символикалык зордук-зомбулук жана соматизация, гендердик схема жана гегемондук эркектик сыяктуу түшүнүктөр «эркек» жана «аял» категорияларынын онтологиялык статусунун фундаменталдуу трансформациясын билдирет. Бул түшүнүктөр субъектилер, алдын ала аныкталган табият же трансцендент катары кабыл алынбайт, бирок маданий жана социалдык кубулуштардын маанисине ээ болот. Бирок бул трансформацияны онтологиялык ишенимди жоготуу катары чечмелеп болбойт.

Тескерисинче, «эркек» жана «аял» категорияларынын өкүлчүлүгүнүн метафизикалык контекстинен алыстатуу бул кубулуштардын реалдуулугун жаңыча түшүнүүгө өбөлгө түзөт. Гендердик аныктамалардын тарыхыйлыгы жана динамизми алардын реалдуулук менен байланышы жок дегенди билдирбейт. Бул чындыкты, баарынан мурда табигый максаттын көз карашынан эмес, жашоонун шарттарын «коомдук күчтөрдүн оюнунда»

өзгөртүүгө ылайык өзгөрткөн маданий формациянын көз карашынан ача турган адамзаттын чындыгын башкача түшүнүүнү билдирет.

Феминизмдин тарыхы дүйнөнүн жаңы картинасын жараткан агартуу доорунан башталат, анда теңдик жана адам эркиндигинин принциптери маанилүү орунду ээлейт, ошондой эле ар кандай рационалдуу социалдык долбоорлорду ишке ашырууга ишеним жарыялаган. Европада капитализмдин өнүгүшү, аялдарды коомдук өндүрүшкө тартууну талап кылган өнөр жай революциясы, либералдык демократиялык идеологиянын орношу феминизмдин калыптанышынын эң маанилүү өбөлгөлөрү болгон. Француз агартуучулары Ф.Вольтер, Д.Дидро, Ш.Монтескье жана Ж.Руссо гендердик теңчилик идеясын алдыга койгон. Феминизм идеологиясынын өнүгүшүнө Ж.А.Кондорсенин «О допуске женщин к гражданским правам» жана О. де Гуждун «Декларация прав женщины и гражданина», М.Уолстонкрафттын «Защита прав женщин», Теодор фон Гиппелдин «Об улучшении гражданского статуса женщин» эмгектери таасир эткен, [Филлипс, Т.Ч. Феминизм и семья: историко-социологический анализ [Текст] / Т.Ч. Филлипс. – М.: Грааль, 2012. – с. 27]. Алар биринчилерден болуп аялдардын теңсиздигинин социалдык себептери, аялдардын коомдо болушуна экономикалык жана социалдык тоскоолдуктардын, аялдарга саясий, жарандык жана шайлоо укуктары менен камсыз кылуу зарылчылыгы жана мамлекеттик кызматты ээлөө мүмкүнчүлүктөрү бар экендигин айткан.

Феминисттик кыймылдын тарыхында үч этап бар. Феминизмдин биринчи толкуну XIX – жана XX кылымдын биринчи жарымында болгон. Феминизмдин экинчи толкуну 1960-жылдары башталып – аялдар менен эркектердин чыныгы тең укуктуулугу үчүн болгон күрөш башталган. Экинчи толкундун феминисттери эркин, автономдуу аял инсандыгы маселесине басым жасап, терең маданий трансформациянын зарылдыгы жөнүндө маселени көтөрүшкөн. Феминисттердин жалпы талабы добуш берүү укугу үчүн гана күрөшпөстөн, күч структураларынын өздөрүнө да кирүү болгон.

Экинчи этапта феминисттик изилдөөлөр аналитикалык курал катары «гендер» түшүнүгүн киргизет, бул коом тарабынан адамдардын биологиялык жынысына жараша аткаруусу үчүн белгиленген социалдык жана маданий нормалардын жыйындысын билдирет. Феминизм гендердик биринчи жана экинчилик жыныстык мүнөздөмөлөр менен эле чектелбестен, коомдук жана маданий турмуштун бардык чөйрөлөрүнө сиңип калгандыгын далилдөөнү өзүнө максат кылып койгон. Гендердик мамиле эркектер менен аялдардын ортосундагы биологиялык же физикалык айырмачылыктар эмес, коомдун бул айырмачылыктарга берген социалдык жана маданий мааниси маанилүү деп ырастайт. Гендердик изилдөөлөрдүн негизин жөн гана статустардагы, ролдордогу жана эркектер менен аялдардын жашоосунун башка аспектилериндеги айырмачылыктарды сүрөттөө эмес, гендердик ролдор жана мамилелер аркылуу коомдо орнотулган бийликти жана үстөмдүктү талдоо түзөт.

Феминизмдин «үчүнчү толкунунун» пайда болушу 1990-жылдардын башына туура келет. Феминисттик кыймыл дагы ар түрдүү болуп калды. Көптөгөн өлкөлөрдө аялдардын өкмөттүк жана бейөкмөт уюмдары иштеп, аялдардын трансулуттук тармактары түзүлүп, аялдар кыймылы дифференцияланган жана адистештирилген. Феминисттик саясий активдүүлүк бирдей жумушка бирдей акы төлөө, энелик өргүү, төрөт укугу, үй-бүлөдөгү зомбулук, сексуалдык асылуу, дискриминация жана сексуалдык зомбулук сыяктуу маселелерге басым жасайт.

Феминизм тарабынан изилденген темалар дискриминация, стереотиптөө, объектилендирүү (өзгөчө сексуалдык объектилөө), эзүү жана патриархатты камтыйт. Феминисттик идеологиянын негизи – укуктар, артыкчылыктар жана коомдогу позиция гендер менен аныкталбашы керек. Феминизмдин конструктивисттик жана постмодерндик феминизм, түстүү феминизм жана маданий феминизм сыяктуу жаңы багыттары пайда болууда.

«Роль» термини илимий жүгүртүүгө 1920-1930-жылдары Дж.Мид жана Р.Линтон тарабынан киргизилген. Дж.Мид вербалдык коммуникация процессинде индивиддердин өз ара аракеттенүү актысын түшүндүрүү үчүн «башка бирөөнүн ролун кабыл алуу» идеясын иштеп чыкканда өзүнүн концепцияларын көрсөтүүдө бул терминди колдонгон. Роль түшүнүгү театр тармагынан алынып, анда ал коомдук жүрүм-турумдун бир катар көрүнүштөрүнө метафора катары колдонулган. Статус, Р.Линтондун айтымында: «Бул индивиддин системада ээлеген орду».

Ал эми «роль» түшүнүгү илимпоздор тарабынан белгилүү бир статус менен байланышкан жүрүм-турумдун маданий үлгүлөрүнүн бардык түрдүүлүгүн сүрөттөө үчүн колдонулат [Юлина, Н.С. Женщина, семья и общество. Дискуссии в феминистской мысли США [Текст] / Н.С. Юлина. // Вопросы философии. – 2014. – № 9. – с. 131]. Ошентип, ролу белгилүү бир статуска ээ болгон ар бир адам үчүн коом тарабынан белгиленген мамилелерди, баалуулуктарды жана жүрүм-турумду камтыйт. Роль тышкы жүрүм-турум болгондуктан, ал статустун динамикалык аспектиси болуп саналат, башкача айтканда, индивид өзү ээлеген статусун актоо үчүн эмне кылышы керек. Социалдык роль – индивиддин ролдук жүрүм-турумунда чагылдырылган объективдүү жана субъективдүү тартиптин көп баскычтуу кубулуштарынын функциясы, ал заманбап аялдын милдеттерин айырмалоо үчүн маанилүү:

Ошентип, биз аялдардын ишмердүүлүгүнүн эки негизги багытын аныктадык – кут сактоочу жана ишкер айым, коомдо болуп жаткан экономикалык процесстердин активдүү катышуучусу. Аял – эркекке тете карама-каршы, коомдук абалга, укуктарга, милдеттерге жана адам жашоосунун башка аспектилери ээ. Бирок, ага карабастан, эркек менен аял бири-бирин толуктап, социалдык, инсандар аралык жана биологиялык жактан өз ара аракеттенишет. Социалдык дискриминация аялдын социалдык

абалынын төмөндөшүнө алып келет жана анын инсандыгына карата зомбулуктун бир түрү, демек, анын коопсуздугуна коркунуч келтирет.

Диссертациянын экинчи бапы *“Аялдын өзүн-өзү реализациялоосунун түшүнүктөр системасынын теориялык-методикалык негиздөөлөрү”* деп аталып үч параграфтан турат.

Изилдөөнүн **объектиси** болуп аялдын өзүн-өзү ишке ашыруусунун социалдык-философиялык аспектиси; изилдөөнүн **предмети** болуп ар кандай цивилизациялардын шартында аялдын өзүн-өзү ишке ашыруусунун өзгөчөлүгү каралат.

Экинчи баптын *«Гендердик теңдиктин генезиси жана эволюциясы»* аттуу биринчи параграфында айтылгандай, гуманитардык илимдерде реконструкциялоо методологиясы кеңири колдонулат, анын милдети белгилүү бир маданий-тарыхый фактыларды кайра жаратуу, мурда болгон же жарым-жартылай талкаланган маданий-тарыхый объект жөнүндө максималдуу маалыматтарды чогултуунун негизинде структуралык мүнөздөмөлөрдү кайра жаратуу болуп саналат. «Гендердик теңдиктин генезиси жана эволюциясы» аттуу биринчи параграфта бүткүл классикалык философиялык ой-пикирдин тарыхында көтөрүлгөн жана талкууланган эркек менен аялдын тең укуктуулугунун табияты жана маңызы жөнүндөгү фундаменталдуу маселелер ачылган. Гендердик мамилелердин үч өлчөмдүү модели, анын подструктуралары бийлик, эмгекти бөлүштүрүү жана катексис (эмоционалдык ынактык) эсептелет.

Бул түзүмдөр биз сүйлөө, иштөө, кийинүү, сүйүү жана дүйнөнү элестетүү жолубузда гендердик мамилелерди башынан өткөргөн жана чагылдырган ар кандай күнүмдүк практика үчүн фон түзөт. Албетте, бул практика кокусунан эмес. Биз аялдык, эркектик, гетеросексуалдык ж.б. деп атайбыз. Күйөө менен аялдын ортосундагы, коомдук уюмдардагы эркектер менен аялдардын ортосундагы бийлик мамилелери, социалдашуу процесстериндеги чыңалуулар жана карама-каршылыктар жана алардын муундан муунга кандайча өзгөрүп тургандыгы бири-бири менен тыгыз байланышта жана катаал калыптарга же моделдерге баш ийген коомдук турмуштун чөйрөсүн аныктайт.

Жогорудагыдай айырмачылыктардын бир себеби (албетте, жалгыз эмес) билимге жана окутууга бирдей жеткиликтүүлүк болуп саналат. Аялдарга карата болгон агрессиянын жолдору көбүрөөк кездешет, аларды уруп-сабоо, кыйкырып тамашалоодон баштап, жумуш ордунда куугунтуктоого чейин коштолот. Мындай маалыматтар аркылуу каралуучу гендердик жана жыныстык үлгүлөр социалдык мүнөзгө ээ. Аларга кирешелердин теңсиздиги жана институттардын иштешиндеги теңсиздик, бийликти, эмгекти бөлүштүрүү жана башка типтүү социалдык фактылар кирет.

Келтирилген фактылар өз ара байланышта, б.а. биз коомдук түзүлүш, адамдык практиканын жана коомдук мамилелердин уюшкан талаасы менен

мамиле кылып жатабыз. Терминдин кыскартылган түрү – «аял эркек өз ара мамилелери» деген сөз айкашы эң рационалдуу болуп саналат.

Фактылардын эки «деңгээли» – жеке турмуштун жана жамааттык коомдук уюмдашуунун деңгээли бири-бири менен эң терең, система түзүүчү негизде байланышкан. Бул практикалар өз алдынча жок; алар бул структуралар түзүүчү шарттарга көз каранды, алар ушул шарттарга жараша өзгөрөт жана алар менен чектелет. Томизмден марксизмге чейин, ошондой эле функционализм жана системалар теориясы, мезгилдин гендердик мамилелери дээрлик берилген нерсе катары каралган. Глобалдык жарыша куралдануунун жана курчап турган чөйрөнүн бузулушунун алдында адамдын аман калуу маселеси бизден гендердик ролду ойногон социалдык күчтү түшүнүүнү талап кылат.

Орто кылымдардын жана Реформация доорунун ойчулдарынын эмгектериндеги гендер, жалпысынан, эркектин, аялдын жана Кудайдын ортосундагы адеп-ахлактык мамилелерди талкуулоонун аспектилеринин бири катары кызмат кылган. Бул мамиле сөзсүз эле катуу болгон эмес.

Анын жактоочулары адамдын кумарларынын эки ачалыгын жана татаалдыгын көрүп, аларды өтө кылдаттык менен чечмелей алышкан. Алар «Тристан жана Изольда» романында, андан кийин Дантенин Паоло менен Франческанын тарыхында, Шекспирдин «Ромео жана Джульетта» трагедиясында айтылган сүйүүнүн туруксуздугу темасына тынчсызданышкан. Бирок бул окуялардын булагы көбүнчө каармандардын иш-аракеттеринин мотивдерине болгон кызыгууга караганда, карама-каршы моралдык милдеттенмелер менен байланышкан дилемма болуп саналат. Ушул мамиледеги эң биринчи олуттуу өзгөрүү аялдар менен эркектердин жашоодогу жолдорун Кудай аныктайт деген түшүнүктүн эскиришинин натыйжасында болду.

Агартуу доорунун ойчулдары мурдагылар сыяктуу эле аталган темага кайрылышат, бирок аларга светтик мамиледе болушат. Мындай учурда үстөмдүк кылуучу институттарды моралдык жактан негиздөө талкууланат – баарыдан мурда романдын бул институттарды бузган адамдардын драматургиясынын жаңы адабий формасы катары пайда болушуна байланыштуу. Коом мурда Кудай ээлеген орунду ээлеген секулярдык морализм системасы, алгачкы либертариизм сыяктуу позицияга жол берген.

Француз революциясы менен байланышкан психикалык күчтүү таасир эрежелерди талкуулоону дароо радикалдуу кылды. Фрейдде коомдук түзүлүш теориясы болгон эмес. Ал салттуу үй-бүлөнү кадыресе нерсе катары кабыл алгандыктан, анын психосоциалдык өнүгүүсүн талдоосу жана анын медициналык дарылануусу патриархалдык коргонуу болуп калышы мүмкүн. Фрейд өзү либертариан болгон, бирок эч кандай саясий радикал болгон эмес, ал эми салттуу үй-бүлө, өзгөчө үй-бүлөдөгү ролдорду бөлүштүрүү негизинен радикалдар тарабынан шек туудурулган.

Кийинки муун негизинен нукура академиялык талкуулар менен алектенген. 1930-жылдардын аягында жыныстардын ортосундагы айырмачылыктарды изилдөө салттары менен маскулиндикти жана фемининдикти тийиштүү психологиялык сапаттар катары өлчөөгө багытталган жүрүм-турум жана жеке сапаттар үчүн, стандартташтырылган тесттердин жаңы технологиялары бириктирилген. Аталган тесттерди ишке ашырууда эркектиктин жана аялдыктын схемалык шкалалары түзүлгөн (Э/Я). Булардын негизинде девиацияларды аныктоо аракеттери башталган.

Сыпаттамаларга карап баа бериле турган болсо, бир караганда, шкала боюнча адамдын мүнөзү нейтралдуу көрүнгөн. Д.Тафт аялдардын маданий маргиналдашуусу идеясын иштеп чыккан. Бирок академиялык негизги иштер башка багытка илгерилеген. Буга себеп, 1930-жылдары «социалдык роль» түшүнүгүнүн жайылышы болгон.

Тең укуктуулук концепциясы заманбап гуманизм түшүнүгүнө негизделген. Анда адамдык ченемдер жалпысынан жана жекече эске алынат, инсандын өмүр сүрүүсү жынысына карай белгилүү чектөөлөргө дуушар болбойт. Аялдардын жана эркектердин тең укуктуулугу «мүмкүнчүлүктөрдүн теңдиги» жана «фактылык теңдик» деп түшүнүлөт. Эркектер менен аялдардын социалдык теңдиги жөнүндөгү түшүнүктүн жүзөгө ашырылышы “айырмачылык теңдик» деп көрсөтүлөт.

Заманбап социалдык-философиялык ойдо коомдуу бириктирүүчү, туруктуулукка жана ынтымакка салым кошуучу базалык баалуулуктарды, алгачкылыктарды (приоритеттер) издөө, тең укуктуулуктун өзгөчөлүгүн таап чыгуу муктаждыгы бар. Базалык баалуулуктарды, бириктирүүчү идеяларды жана заманбап коомдуу өркүндөтүүчү алгачкылыктарды, эки жыныс үчүн тең бирдей укук жана бирдей мүмкүнчүлүктөргө умтулууну негиздөө үчүн теориялык моделди колдонуу жаңы перспективаларды ачат.

Түптөлүп калган салтка заманбап социомаданий абалда, жыныстардын тең укуктуулугу жана укук маданияты идеясынын түптөлүшү контекстиндеги аялдардын ролуна өзгөчө көңүл бурулат. Аялдардын саясатка жигердүү катышпай жатканынын башкы себептеринин бири – коомдун патриархалдыгы, үй-бүлө деңгээлинде бийликтин эркектердин колунда болушу эсептелет. Аялдардын коомдун турмушуна саясий жактан катышуусун билдирген, бийликке реалдуу жетүүсү үчүн эркектер социалдык топ катары бийликти «укуктуулук» принциптерин институтташтыруу жөнүндө болуп жатат. Абал тек гана коомду патриархалдыктан арылтып, түзүмүн ар бир мүчөсү үчүн накта демократиялуу кылып өзгөрткөндө оңолот. Ал үчүн коомдо аял менен эркектин үй жумушунан мамлекетти башкарууга чейинки эмгегин тең бөлүштүрүү зарыл.

Бул иш жүзүндө тигил же бул жыныс, адамдар ал жыныс аз санда болгон ишмердик чөйрөсүнө келет дегенди билдирет. Аялдардын тең укуктуулугуна көмөк көрсөтүү алардын тандоо мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү дегенди билдирип, сөзсүз балдарга, эркектерге жана коомго кошумча

ырыскы алып келет. Ар бир адам, коомдун ар бир мүчөсү жынысына карабастан башкалар менен бирдей укуктарга ээ болуусу керек, кандай гана болбосун ишти жасап, ал иш үчүн аткарылган иштин сапатына, кесиптик деңгээлине жана иш жөндөмүнө гана карап акы алышы керек.

Экинчи баптын «*Гендердик иденттүүлүктүн шарттары*» аттуу экинчи параграфында эки жыныстын өкүлдөрүнүн чогуу жашоосу жана биргелешкен ишмердүүлүгү менен толукталган эркектик жана аялдык принциптердин биримдигин ачып берет, адамдын жашоосунун алгачкы учурларын түзөт. Эркек менен аялдык принциптердин биримдиги гана адамдын кандайдыр бир “уруу бүтүндүгү» катары бар болуусун камсыздайт. Адам баласынын бар болушунун эркек жана аял өзгөчөлүктөрүнүн биримдиги жана айырмачылыгы анын универсалдуу жана маанилүү сыпаты болуп саналат. Гендердик иденттүүлүк – адамды (индивидди) анын эркек же аял тобуна таандыктыгы, эң негизгиси, адам өзүн кандай категорияга бөлөрүн мүнөздөгөн социалдык иденттүүлүктүн негизги түзүмүн ачып берет.

Иденттүүлүк түшүнүгүн эң алгачкы жолу Э.Эриксон (E. Erikson) деталдуу тааныштырган. Эриксондун көз карашында иденттүүлүк жеке өмүр сүрүү узактыгын түшүнүүгө таянат, өз бүтүндүгүн кабылдоону талап кылат, адам өзүнүн уникалдуугун жана кайталанбастыгын көрүп турган убакта да, башка адамдар менен окшоштугунун деңгээлин аныктоого мүмкүндүк берет. Азыркы тапта социалдык жана инсандык (персоналдык) иденттүүлүк каралууда. 1980-жж. тарта Тэджфел-Тернердин социалдык иденттүүлүк теориясынын нугунда гендердик иденттүүлүк инсандын социалдык иденттүүлүгүнүн алдындагы түзүм иретинде түшүндүрүлүп келет (социалдык иденттүүлүктүн этникалык, кесиптик, жарандык ж.б. түзүмдөрү да белгиленет).

Балдар менен кыздардын иденттүүлүгүнүн калыптануу процессин анализдөөгө жалпыча таанылган мамиле – акыркы жылдары кескин сынга кабылып келе жаткан жыныстык ролду социалдаштыруу теориясы. Кэхилл нормалдуу иденттүүлүктөргө социалдык топтоо (рекрут кылуу) моделин колдонуп мектепке чейинки жаштагы балдардын тажрыйбаларын талдаган. Мурда, категориялаштыруу бир жагынан жаш бала (ага чоңдор көз салып туруусу керек), экинчи жагынан компетенттүүрөөк кыздар жана балдар бөлүнүп аткарылат. Жыйынтыгында гендердик иденттүүлүк тандоосу анатомиялык жактан алдын ала аныкталган жыныстык иденттүүлүктүн пайдасына чечилет.

Л.Колбергдин көз карашында мектеп жашында гендердик стереотиптин калыптанышы баланын жалпы интеллектуалдык өнүгүүсүнөн көз каранды. Ушул процесс социалдык жактан кубатталган көнүгүүлөрдүн таасири менен пайда болбойт жана пассивдүү эмес. Бул – өзүн категориялаштыруу көрүнүшү менен байланыштуу. Мектеп жашына чейинки бала эркек же аял болуу эмне экени жөнүндө түшүнүктү өздөштүрөт. Андан

соң, өзүн кыз же эркек бала катары аныктап, жүрүм-турумун өзүнүн гендердик иденттүүлүк түшүнүктөрү менен ыңгайга келтирет (Кон И.С.).

Социалдык үйрөнүү теориясында иденттүүлүктүн калыптануу механизмдери талдоого алынып жатып, бихевиоризмдин негизги принциби болгон шарттоо принциби модификацияланган. Чондор эркек балдарды маскулиндик үчүн алкыштап, фемининдик үчүн айыптагандыгы, кыз балдарга тескерисинче кылгандыгы үчүн бала башта полодиморфтук жүрүм-турум үлгүлөрүн айырмалоону, андан соң керектүү эрежелерди аткарууну үйрөнөт, соңунда тажрыйбасын өзүнүн «Мен» образы менен бириктирет. Чондордун Мен-концепциясына жана иденттүүлүгүнө арналган изилдөөлөр көрсөткөндөй, иденттүүлүк – бүтпөгөн натыйжа.

Ал социалдык жана маданий өзгөрүүлөргө жана инсандын активдүүлүгүнө жараша өмүр бою түрдүү мазмунга толуп отурат. Ата мекендик изилдөөчүлөрдүн иденттүүлүккө арналган эмгектеринде психологиялык жыныс, жыныстык роль иденттүүлүгү, жыныс роль стереотиби, жыныстык роль мамиле терминдери акыркы мезгилдерге чейин колдонулуп келди (Агеев В.С.; Кон И.С.; Репина Т.А.; Коломинский Я.Л., Мелтас М.Х. ж.б.). Чыгармачыл адамдын иденттүүлүгү көбүнесе мындай адамга каршы жыныстын психофизиологиялык өзгөчөлүктөрүн алып жүргөндүгүнөн, андрогиндик болгондугунан келип чыгат.

Экинчи баптын «*Аялдын социалдашуусунун деңгээлдери*» деп аталган үчүнчү параграфында философиялык илим үчүн салттуу болуп саналган социалдашуунун процесстери менен феномендерин изилдөө ачылып берилет. Бул көрүнүш маданий тажрыйбанын муундан-муунга өткөрүлүшү коомдун социалдык институттарынын үзгүлтүксүз кайталанышы үчүн негизги шарт экенине байланыштуу. XX кылымдын акыркы отуз жылында байкалган социалдык өзгөрүүлөрдүн темпи окумуштуулардын социалдашууга болгон кызыгуусун курчутту.

Заманбап коомдун туруксуздугунун абалы өзгөрүп жаткан дүйнөдө инсандын социалдашуу маселесин жалпысынан гуманитардык билимдерге актуалдуу кылып койду. Мындай шарттарда социалдык өзгөрүүлөрдүн парадигмасы барган сайын суроо-талапка ээ болууда (Г.М.Андреева, З.Бауман, Д.Белл, Э.Гидденс, Э.Тоффлер, А.Тэдждфел, П.Штомпка, Ф.Гудзон, А.Ю.Юревич, В.А.Ядов жана башкалар) [Иванова, Ю.В. Историко-философский подход в изучении гендера как метафоры и социальной стратификации [Текст] / Ю.В. Иванова // ОНВ. – 2017. – №1 (51). – с. 80-83].

Биздин өлкөдө азыркы дүйнөнүн туруксуздугунун көрүнүшү 1980-жылдардын орто ченинде башталган радикалдуу социалдык өзгөрүүлөрдүн мезгили болгон. Бул мезгилде социализациянын өзгөчөлүгүн, ага коомдун турмушунун бардык жактарынын өзгөрүшүнүн таасирин изилдөөгө арналган эмгектер пайда болгон (В.П. Воробьев, В.В. Касьянов, А.И. Ковалева, В.П. Коломиец, С.П. Иваненков, А.А. Юдин, А. В.В.Морозов, А.В.Прокоп, Л.В.Ревенко, А.П.Скобцов, Н.С.Слепцов, Ю.Г.Стрелков, В.Б.Устьянцев,

Ю.В.Филиппов, Ю.Р.Хайруллина, О.Н.Юречко, Л.С.Яковлев жана башкалар). Ошол эле учурда, акыркы он жылдыктарда улгайган адамдарды социалдаштыруу маселелерине кызыгуу күчөгөн.

Адамдын жашоосунун кийинки этаптарында активдүү жана натыйжалуу жашоо образын сактоо жөнүндө идеялар калыптанууда. Аялдын социалдашуусун изилдөөнүн геронтологиялык багытын М.Ю. Елютина, О.Г. Краснова, А.Г. Лидере, И.В. Шаповаленко жана башкалар иштеп чыгышкан. Мындан тышкары, ар кандай социалдык топтордун социалдашуу траекторияларынын ар түрдүүлүгүнүн өсүшү коомдук турмуштун формаларынын татаалдашына алып келет.

Ушуга байланыштуу индивиддин социалдашуусун анын жашоосунун алгачкы жана акыркы баскычтарында гана эмес, ошондой эле бойго жеткенде да изилдөө актуалдуу болуп калат. Социализациянын бул аспектисине В.П. Воробьев, В.Г. Зазыкина, А.А. Деркач, Г.Крайг, К.Н. Поливанова, А.А. Реан, Э.Эриксон жана башкалардын эмгектери арналган. Психология индивиддин калыптанышын сүрөттөп, негизинен адамдын жашоосунун алгачкы мезгилин карай турганы белгиленет, ал эми «...философияда ошол социалдык факторлорду, шарттарды, механизмдерди ачып көрсөтүү, калыптанып калган жүрүм-турум стилин өзгөртүү абдан маанилүү» [Коломец В.П., 1993. 73-б.].

Социалдаштыруу маселелерин изилдөөнүн илимий салтын калыптандыруу педагогика жана психологиянын алкагында ишке ашкан (П.П.Блонский, Л.И.Божович, Л.С.Выготский, А.С.Макаренко, С.Т.Шацкий жана башкалар). Социологдор инсандын калыптанышы жөнүндө фундаменталдуу идеяларды формулировкалап, жамааттык, коомдук ишмердүүлүктүн маанисин баса белгилешкен. Жетилген (жетилген) адамдын социалдашуу жана өзүн-өзү реализациялоо маселеси боюнча авторлор тарабынан жүргүзүлгөн көптөгөн теориялык жана эмпирикалык изилдөөлөрдү эске алганда да (P.B. Baltes, H.W. Reese, & L.P. Lipsitt, 1980, , E.M. Duvall., 1971, J.W., Fowler, 1983, C. Gilligan, 1982, W.E. Gooden, 1989, S.M. Harris, 1995, F.M. Hudson, 1991, R. Josselson, 1987, D.J. Levinson, 1979, D.J. Levinson, J.D. Levinson, 1996, R.M. Liebert, M.D. Spielger 1990, J. Loevinger, 1984, S.R. Maddi 1989, J.E. Marcia, 1966, L.I. Pearlin, & M.A. Lieberman 1979, P.J. Perun & D.D. Bielby, 1980, K.F. Riegel, 1977, J.C. Rush, A.C. Peacock, G.T. Milkovich, 1980) инсандын өзүн-өзү реализациялоонун изилдөө тарыхында терең жана ар тараптуу талдоону талап кылган талаштуу жана чечилбеген маселелер арбын.

Өзүн-өзү реализациялоо темасы социалдашуунун гендердик өзгөчөлүгүн, анын эркек жана аял өзгөчөлүктөрүнөн бөлүнүп көрсөтүлүп, тереңдеген. Алсак, И.С. Кондун баамында: «...жаш касиеттери жыныс менен жана маданияттагы маскулиндик жана фемининдик стереотиптер менен тыгыз байланышкан». Социалдашуу теориясынын өзөгүн чоң аял (же эркек) кандайдыр бир даражада бала менен маданияттын бет келишүүсүнүн натыйжасы экендиги түзөт. Коомдук-илимий адабияттарда акыркы элүү

жылда басымдуулук кылган социалдык конструкциялануусу жөнүндөгү теориялык түшүнүктөрдө, коомдун түзүмү шарттаган социалдашууга, кырдаалдык чектөөлөргө жана психодинамикалык конфликт менен адамдын жеке индивидуалдуулугун калыптандыруусуна басым жасалган.

Социалдаштыруунун баардык теориялары баланын кандайдыр бир алдын-ала калыптанган маданий үлгүсүнө же жүрүм-турум үлгүсүнө «ылайыктуулугун» баса белгилейт. Бирок социологиялык жана антропологиялык ориентациянын теориялары психологиялык ориентациянын теорияларынан айырмаланып, бул процесстин ар түрдүү жактарын баса белгилешет. Социологдор жана антропологдор үчүн социалдаштырууну талдоо жеке баладан же индивидуалдуу социалдашуучу инсандан эмес, коомдун жалпы муктаждыгынын деңгээлинде жаштардын ар бир кийинки муунун даярдоого, алардын ар бири социалдык чөйрөдө туура орунду ээлеши үчүн башталат.

Социологдор менен антропологдордон айырмаланып, алар үчүн социалдык түзүлүш гендердик социалдаштырууну талдоо үчүн баштапкы чекит болуп саналат, психологдор бул маселени тигил же бул коомдук түзүлүштүн бойго жеткен мүчөлөрүнүн өздөрүнүн стереотиптик гендердик күтүүлөрүнүн деңгээлинде изилдешет. Ушул деңгээлде өзүнөн-өзү реализациялоочу пайгамбарлык модели иштейт.

Эң жөнөкөй мисал, балдарды тарбиялап жаткан чоңдор балдарга жана кыздарга башкача мамиле кылышат, анткени аларда эркек балага эмне мүнөздүү, кызга эмне мүнөздүү болушу керек деген стереотиптик көз караштар бар. Мындай башкача мамиленин натыйжасында кыздар менен балдар чоңдордун жек көрүүсүнөн улам келип чыккан сый-урмат жагынан так айырмалана баштайт. Мүмкүн, гендердик социалдаштыруунун бул режиминин эң мыкты үлгүсү – бул Б.Феготтун изилдөөсү, ал кичинекей балдардын оюн тобунда тарбиячылардын жана балдардын жүрүм-турумун кылдаттык менен жазып алган.

Социалдаштыруу теориялары сыяктуу эле, социалдык-структуралык же кырдаалдык болобу теориялар маданият инсанды кантип өзгөртөөрүнө көңүл бурат. Бирок, социалдаштыруу теориясынын жактоочуларынан айырмаланып, социалдык-структуралык багыттагы изилдөөчүлөр маданияттын өнүгүп келе жаткан баланын психикасына мынчалык терең жана туруктуу таасирин көрүшпөйт. Тескерисинче, алар баланы, чоңдорду да өз кырдаалынын чегинде карашат. Алардын ою боюнча, келечекте шарттуу гендердик аялдар менен эркектердин калыптанышын балалык мезгилдин социалдашуусу эмес, аялдар менен эркектер үчүн коомдук түзүлүштөгү ар түрдүү жана тең эмес позициялардын консолидациясы аныктайт.

Бул ар түрдүү жана бирдей эмес бөлүштүрүү балдарды жана чоңдорду психологиялык жактан калыптандырат, аларга стереотиптүү эркек же стереотиптүү аял багыттарында ишке ашырыла турган мотивацияларды жана жөндөмдөрдү берет. Ошентип, шарттуу аялдар жана эркектер болууну

изилдөө маданияттын кантип «табигый» болуп калышынын чоң темасынын бир бөлүгү болуп саналат. Мындай божомолдун негизинде, адамдын жынысынын түзүлүшүн теориялык талдоонун кириш бөлүгү катары, маданияттын «табигыйга» айланышы үчүн чечүүчү мааниге ээ болгон эки социалдаштыруу процессине кыйла жалпы талдоо колдонулат.

Биринчиси – бул социалдык институттар аркылуу индивиддин күнүмдүк тажрыйбасын демейки тандоолорго же индивиддердин белгилүү бир убакытка жана жерге кандайдыр бир «тарыхый ылайыктуулугуна» алдын ала программалоо, экинчиси, кандайча индивидуалдуу инструкцияларды же мета билдирүүлөрдү берүүгө, маданияттын линзалары коомдук чындыкты калыптандырууга умтулат. Жыныстык ролдун теориясы коомдук түзүлүштү индивиддин калыптанышы менен байланыштырат жана бул маанилүү жана татаал теориялык милдет. Р.Дарендорф сыяктуу ролдордун жалпы теориясынын жактоочулары роль түшүнүгү «социология менен психологиянын чек арасында турат» деп ырасташат.

Тагыраак айтканда, бул концепция индивиддерди коомдук мамилелерге кошууну сүрөттөөгө жөнөкөй ыкманы колдонууга мүмкүндүк берет. Ушул жердеги негизги идея бул ролду ассимиляциялоо, социалдаштыруу же интернализациялоо аркылуу ишке ашат. Ошентип, аялдын мүнөзү социалдашуу жолу менен аялдык ролго, эркек мүнөзү, тиешелүүлүгүнө жараша, эркектик ролго калыптанса, социалдашуудагы кандайдыр бир ийгиликсиздиктен четтөөлөр пайда болот. Мындай ой-жүгүртүү линиясы социалдашуунун агенттери деп аталган окуу үчүн жооптуу адамдарга жана мекемелерге кызыгууга алып келет. Буга эне, үй-бүлө, мугалимдер, теңтуштар, массалык маалымат каражаттары кирет.

Жыныстык ролдор теориясынан чыккан дагы бир чоң изилдөөлөр балдарга жана кыздарга социалдаштыруу агенттеринин ар кандай мамилесине, аялдардын жана эркектиктин моделдерин балдарга берүү жолдоруна жана (сейрек учурларда) – социализация моделдерин аралаштыруунун натыйжалары. Т.Парсонстун концепциясы сыяктуу жыныстык-ролдор теориясынын эң татаал версияларында социализация аң-сезимсиздиктин структурасы жөнүндөгү психоаналитикалык идеялар менен байланышкан. Бирок, адатта, жыныстык-рол теориясы Фрейд сыяктуу психодинамикалык түшүндүрмөлөргө альтернатива катары каралат жана толугу менен тышкы ачык факторлорго жана ачык жүрүм-турумга багытталган.

Үчүнчүдөн, жыныстык ролдор теориясында реформалык саясаттын принциптери сунушталат. Эгерде аялдын баш ийүүчү позициясы биринчи кезекте аны жардамчы жана баш ийүүчү катары аныктаган ролдук күтүүлөрдүн натыйжасы болсо жана анын мүнөзү пассивдүү же экспрессивдүү (инструменталдык эмес) болсо, анда прогресстин жолу бул күтүүлөрдү өзгөртүү болуп саналат.

Диссертациянын үчүнчү бапы *«Аялдын өзүн-өзү реализациялоосунун өзгөчөлүктөрүнө маданий цивилизациялык процесстердин тийгизген таасир»* деп аталып үч параграфтан турат.

Үчүнчү баптын биринчи параграфы *«Чыгыш, Батыш жана кыргыз аялдарынын өзүн-өзү реализациялоосунун өзгөчөлүктөрү»* деп аталып тарыхый фактыларды камтуу менен чыгыш, батыш жана кыргыз аялдарынын өзүн-өзү реализациялоосунун өзгөчөлүктөрү каралат. Бүгүнкү күндө коомдун бардык чөйрөлөрүндө болуп жаткан өзгөрүүлөр эркектер менен аялдардын жүрүм-турумунун артыкчылыктуу, алгылыктуу жана кабыл алынгыс моделдери жөнүндө стереотиптик идеялардын интенсивдүү трансформациясы менен коштолууда. Бүткүл социалдык-профессионалдык чөйрөнү түп-тамырынан бери реформалоонун жана гендердик мамилелер чөйрөсүндөгү салттуу адеп-ахлактык мамилелердин беделин жарым-жартылай төмөндөтүүнүн шартында эркектер менен аялдардын статус-ролдук бөлүштүрүлүшү гана эмес, бүткүл гендердик системанын идентификациялык коддор олуттуу оңдоолордон өтүп жатат.

Учурда коомдун жаңы гендердик менталитети калыптанууда жана бул процесс негизинен азыркы дүйнөдө акыркысынын жашоого жөндөмдүүлүгүн жана статусун аныктайт. Отурукташкан дыйканчылыкка алып келген феодалдык доордун экономикалык абалы эркектерге аялдарды жана үй-бүлөнү багуу милдетин жүктөгөн. Аялдар өз кезегинде үйдө иштеп, примитивдүү кол өнөрчүлүк менен алектенишкен. Өнөр жай революциясы аялдар менен балдар өндүрүштө иштөөгө аргасыз болгон үй-бүлө ичиндеги байланыштарды үздү.

Жумуш күнү өтө узун жана ошол эле жумуш үчүн эркектердикинен бир топ төмөн болгон. Аялдардын көңүлүн буруу жана эмгек шарттарын жакшыртуу үчүн иш таштоолорду жана манифесттерди, митингдерди жана басма сөздү колдоно башташкан. Демек, Батышта, мусулман Чыгышында жана Кыргыз Республикасында аялдардын өзүн-өзү реализациялоо тарыхын байкоого болот жана анын баары цивилизациялардын тарыхынан өтөт.

Үчүнчү баптын *«Аял инсандыгын өзүн-өзү өркүндөтүүсүнүн башкы фактору салт менен новаторлуктун диалектикалык өз ара байланышы»* аттуу экинчи параграфында адамдын жынысы ар дайым анын жашоосунда жана иш-аракетинде зор роль ойногон, анын бардык өз алдынчалуулугунун табигый негизи болуп саналат. Көчмөн аң-сезим аял-энеге ыйык маани берген. Мындай мамиленин келип чыгышы көчмөн турмушта гана эмес, ата-бабалардын энелик культунун калдыктарында, примитивдүү магиянын элементтеринде жана элдин мифологиясында да катылган. Ар бир аял табышмак, ар бир аялда Ааламдын жаңырыгы жатат.

Кыргыздар байыртадан эле Аял Энени сүйүп, Умай-Эне, Жерди Жер-Эне деп кумир тутуп келишкен. Кызга болгон мамилеси кыргыздын жан дүйнөсүнүн кендигин, акылмандыгын айгинелеп турат: үй-бүлөдө конок, чоңоюп, уясынан кете берет. Ошондуктан, төрөлгөндөн тарта анын

айланасында көңүл бурулуп, анын атасы, бир туугандары жана туугандары тарабынан аздектелген. Ал өзгөчө назиктиктин, сүйүүнүн жана урмат-сыйдын атмосферасында тарбияланган. Кыздарын тарбиялоодо кыргыздар өздөрүнүн өзгөчө ролун баса белгилөөгө умтулушкан, алар өзүндө жашоонун башатын алып жүрүшкөн.

Постиндустриалдык дүйнөнүн көптөгөн көйгөйлөрүн түшүнүү жана чечүү коомдун структураларын талдоосуз мүмкүн эмес. Өзгөрүүлөрдүн айныксыз жана объективдүү мүнөзүнөн улам жана пайда болуп жаткан жаңы реалдуулуктун басымы астында адамзат коомдук турмуштун жана коомдук аң-сезимдин бардык чөйрөлөрүнө таасирин тийгизген терең структуралык кризисти башынан өткөрүүдө.

Дүйнөлүк экономикалык жана саясий өзгөрүүлөрдүн фонунда дүйнөлүк коомчулук башынан кечирип жаткан акыркы он жылдыктардагы эң олуттуу жана тез социалдык-маданий жылыштардын ичинен гендердик мамилелер чөйрөсүндөгү трансформацияны белгилесе болот. Алардын ичинен төмөнкүлөрдү бөлүп көрсөтүү маанилүү: стихиялуу же аң-сезимдүү түрдө, объективдүү же субъективдүү аныкталган, эркин тандалган жана тымызын таңууланган манипуляциялык технологиялар.

Үчүнчү баптын **«Өзүн-өзү реализациялоо жана гендердик теңдикти камсыздоодогу кыргыз үй-бүлөсү менен жарандык коомдун ролу»** деп аталган үчүнчү параграфында башкы тарыхый мисалдар менен кыргыз коомундагы үй-бүлөнүн ролу жана аялдардын абалы каралды. Кыргыз Республикасынын гендердик саясаты аялдардын жана эркектердин укуктарын коргоого багытталган эл аралык жана улуттук мыйзамдардан турган мыйзамдык базага негизделген. Эгемендүү Кыргыз Республикасынын советтик жана андан кийинки мыйзамдары түз басмырлоого жол берген эмес, бирок кыргыз элинин менталитетинен улам аялдардын укуктары биринчи кезекте үй-бүлө, тууганчылык, чарбалык жана эмгек мамилелеринде бузулуп жатканы коомдо кабыл алынган. Салттуу коомдо эркектер менен аялдардын статусун аныктоочу негизги принцип – бул жамаат үчүн фундаменталдуу болгон коом тарабынан белгиленген функцияларды аткаруу.

Эркек жана аял функцияларынын бөлүнүшү коомдук организмдердин эволюциясындагы табигый жана мыйзамдуу көрүнүш болуп саналат. Заманбап дүйнөдө болуп жаткан эркектер менен аялдардын функционалдык максаттарындагы ар кандай четтөөлөр жана дисбаланс терс мүнөздөгү белгилүү социалдык кесепеттерге: демографиялык кырдаалдын начарлашына, үй-бүлөлүк баалуулуктардын бузулушуна, маданий салттардын жана көнүмүш стереотиптердин, гендердик жүрүм-турумдун жоголушуна алып келет. Биздин ата-бабаларыбыздын жашоосу биздикинен айырмаланып, жөнөкөйлүгү менен гармониялуу жана түшүнүктүү болгон.

Эркек эркек, аял аял болуп, түшүнүктөрдү алмаштырууга жол берилген эмес. Көчмөн коомдун турмуш-тиричилигин камсыз кылуунун спецификалык формасы адамдын чарбалык функцияларды аткарууда гана

эмес, баарынан мурда коопсуздукту жана коргоону камсыздоо функцияларында чагылдырылган үстөмдүк ролун алдын ала аныктабай коё алмак эмес. Кылымдар бою көчмөн коомдун бүтүндөй жолу аскердик турмуштун максаттарына жана милдеттерине ыңгайлашкан, көчмөндөр үчүн согуш белгилүү жашоо образы болгон.

Ар бир адам бала кезинен аскердик рухта тарбияланган. Демек, аял табияты жана салттуу жашоо образы өзүнө жүктөгөн функцияларды аткарган, алардын эң негизгиси эне менен кожойке – очоктун жана үй-бүлөлүк бакыттын сакчысы болгон. Аял эмгегин колдонуу чөйрөсү – үй, анда жайлуулукту түзүү, аял экономикалык, эмгекчил, чебер болушу зарыл болгон. Мындай сапаттар келечектеги аялды тарбиялоо процессинде калыптанган. Аял өз эмгеги менен үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрүнүн жашоосун камсыздаган.

Төртүнчү бап **«Кыргыздардын маданиятындагы аялдардын жашоосун концептуалдаштыруу»** деп аталып эки параграфтан турат. Төртүнчү баптын биринчи параграфы **«Бешик ырлары – кыргыздардын турмуштук жолунун башталышы»** деп аталып, анда Бешик ыры өзүнө оор сезимдерди жаратып, өз кызыкчылыктарын, муктаждыктарын билдирип, аял жакындарына болгон сагынычын, азап-кайгысын, кыйналуусун, чарчоосун унутуп, ошону менен жан дүйнөсүн жеңилдеткени айтылат. Бешик ырлары – аялзатынын чыгармачылыгынын бир өңүтү. Салттуу коомдо бешик ырларында, кошоктордо (турмушка узатып жатканда коштолгон ый, маркумду жоктоо), үмүтүн, кайгысын үн аркылуу билдирип, кубаныч менен кайгыны чагылдырып, өздөрүнүн көркөм ишмердүүлүгүн ачып беришкен. Бешик ыры баласына жан-дүйнөсүн берип, ички үнүн укканда жаңырат.

Ал тилдин кендигине умтулуп, акыркы жоголуп бараткан образ менен бүтүп, биринчи сөздөн эле сыйкырдуу иш кылышы керек. Бешик ырларынын негизги мүнөздөмөлөрү: жай темп, жумшак ырдоо, мотивдердин кайталанышы, анын ичинде обондук түзүлүштөр жана башка ырааттуулук, эркин ритмикалык уюштуруу жана медитативдик мүнөз саналат. Бешик ырлары музыкалык коштоосуз аткарылып келген. Бешик ыры – улуу өлкөбүздүн ар бир улуту үчүн ымыркайды бешикке салууга байланышкан жөрөлгө, маанилүү окуя, жашоонун сценарийи, башталышы болуп саналат. Бешик – ыйыктын касиети. Бешик – кыргыздын руху, тарыхы, эс-тутуму.

Төртүнчү баптын **«Оюндук фактор үй-бүлөлүк турмушка болгон социализациянын өзгөчө ыкмасы катары»** аттуу экинчи параграфында оюндардын болушу кыргыз элинин дээрлик баардык тарыхый доорлорунда катталып келгендиктен, оюнду жалпы эле маданияттын белгилеринин бири деп айтууга болот. Ошентип, постмодерндик коомдо, көпчүлүк изилдөөчүлөр белгилегендей, оюндун классикалык Хейзингдик модели олуттуу өзгөрүүлөргө дуушар болууда. Эрежелер абсолюттук маанисин жоготот – алар таптакыр жоголуп, бул оюндун түпкү маңызына карама-каршы келет. Постмодернизмдеги «Играизация» (оюн-зооктоштуруу) зарыл турмуштук

стратегия, белгисиздик, салыштырмалуулук, кокустук, эркиндик, логикага сыйбастык, кандайдыр бир эрежелерди жана чыгармачылык принциптерди атайылап бузуу. Оюн-зооктоштуруу үстөмдүк кылган лабиринттик дүйнөдө адамды багыттоонун «карнавалдык-театрдык» жолу катары кызмат кылат.

Постмодернизм философиясындагы оюн принциби, белгилүү болгондой, чындыкты, борборду ж.б. кыйратуунун негизги методологиялык концепциясы катары деконструкция менен тыгыз байланышта. Көчмөн коомдун иштешинде үй-бүлө жана үй-бүлөгө байланыштуу топ маанилүү роль ойногон (чоң патриархалдык чон жана кичине үй). Мындай эки институт өсүп келе жаткан муундун социалдашуусу жана этностугунун негизги звенолору болгон, алар өз мүчөлөрүнүн үстүнөн реалдуу рычагга ээ болгон, үй-бүлө, нике, мүлк мамилелерин негизинен каада-салт мыйзамдарынын жана шарият нормаларынын негизинде жөнгө салышкан. Оюн – адамдын жаш курагына жараша өсүү жана өнүгүү процессинде өзүн өзгөртүү үчүн жасаган акылга сыйбаган иш-аракеттери болуп саналат.

Жыйынтыктап айтканда, изилдөөнүн мазмуну жалпыланып, негизги жоболору менен төмөнкү корутундулар берилет: заманбап философия аялдын өзүн-өзү реализациялоосу адамдын гармониялуу өнүгүшү үчүн шарттарды түзүү, жашоо жолун эркин тандоо мүмкүнчүлүгү менен байланыштырып, баалуулуктар системасында чагылдырылган. Коомдун прогрессивдүү өнүгүшү көбүнесе баалуулуктар системасынын негизинде эмне жатат, коомду өзгөрткөн аял кандай идеяларга таянарынан көз каранды. Баалуулуктар маданияттын өзөгү, индивиддин калыптанышынын негизи болгондуктан, ал аркылуу аял коомдун кызыкчылыктары менен байланышкан.

Социалдык-маданий баалуулуктар кыргыз коомун модернизациялоо шарттарында реформалоонун объектиси гана болбостон, коомдун интегратору, аялдын өзүн-өзү реализациялоосунун эң маанилүү фактору болуп саналат. Аялдардын өзүн-өзү реализациялоонун баалуулук негиздери коомдун өнүгүүсүндөгү улуттук-маданий салттарды, идеологиялык артыкчылыктарды жана багыттарды (либералдык жана консервативдүү долбоорлор) эске алуу менен каралат. Консерваторлор жаңы доордун – «арабөк адамдын» башталышын жарыялоо менен индустриалдык коомдун массалык маданиятында адамдын инсансыздыгы, «жоголуу» көйгөйүн белгилеп, салттуу социалдык-маданий баалуулуктарга гана таянышат деп эсептешет жана адамга белгилүү бир туруктуулукту берип, анын тагдырын түшүнүүгө жардам берет.

Ошондуктан, алардын бар болушу өз алдынча каралат, алардын ички ырааттуулугу тышкы байланыштары менен «тең негизде», ал эми кээ бир учурларда тышкы таасирлерди активдүү трансформациялоочу форма катары каралат. «Өзүн-өзү реализациялоо» түшүнүгүн чечмелөөнүн татаалдыгы жана эки ачалыгы аялдын социалдык чөйрө менен болгон мамилесинин көп

түрдүүлүгү шарттаган жана бул чөйрөнү өзүнүн керектөөлөрүнө жана кызыкчылыктарына ылайык активдүү өзгөртүүгө умтулуудан көрүнөт.

Өзүн-өзү реализациялоо аялдын өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн эң толук аныктоо жана ишке ашыруу процесси, анын чыгармачылык потенциалын толук ишке ашырууга мүмкүндүк берүүчү жеке маанилүү маселелерди чечүүдө көздөгөн максаттарга жетүү процесси катары түшүнүлөт. Демек, «аялдын өзүн-өзү реализациялоо» түшүнүгү төмөндөгүлөр катары аныкталат: а) маанилүү күчтөрүн же аялдык табияттын ишке ашыруу, б) аял чыгармачылык дараметин максималдуу түрдө ачуу, в) аял жөндөмдүүлүгүн, талантын толук пайдалануу, жашоонун толук кандуулук сезими менен өзүн көрсөтүүгө болгон аракетин. Коомдун көз карандысыздыгын, оригиналдуулугун, социалдык туруктуулугун камсыз кылган фундаменталдык, туруктуу баалуулуктар катары социалдык-маданий баалуулуктар өзүн-өзү реализациялоонун негизи жана эң маанилүү фактору болуп саналат. Алар табигый чөйрөнүн, менталитеттин, тилдин, каада-салттын, чарбалык жана маданий ишмердүүлүктүн таасири астында узак убакытка калыптанат.

Социалдык-маданий баалуулуктар муундан муунга өтүп, саясий, экономикалык жана социалдык системалар менен бирге өзгөрүп турат, бирок коомдун мындан аркы жашоосу үчүн зарыл баалуулуктар туруктуу бойдон калууда. Булар жашоо, эркиндик, адилеттик, үй-бүлө, коом, мамлекет, улут, маданият, дин сыяктуу баалуулуктар саналат. Заманбап коомдун коомдук аң-сезиминин артыкчылыктарын өзгөртүүнүн масштабы жана темпи кескин өстү – бул аялдардын өз алдынчалуулугу кыйла жогорулаганына, социалдык мамилелерди демократиялаштыруу шартында алардын потенциалын ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүнө байланыштуу. Заманбап коомдо үстөмдүк кылган социалдык-маданий баалуулуктар аялдардын өзүн-өзү реализациялоосунун эң маанилүү факторлорунун бири болуп калат.

КОРУТУНДУ

1. Акырындык менен, талыкпай жана карама-каршылыкта аялдар өз укуктарын жана эркиндиктерин жеңип алышты. Коомдук өнүгүүнүн бүткүл тарыхы — аялдардын руханий өнүгүүшүнүн тарыхы. Заманбап шарттар бүгүнкү реалдуулукта аялдык аң-сезимдин жаңы айлампасын ачты.

2. Аялдардын өзүн-өзү ишке ашыруусу жана гендердик социалдык өз ара аракеттенүү жөнүндөгү философиялык дискурстун багыты гендердик өкүлчүлүктөрдүн реалдуу дүйнөдөн феноменалдык жана субъекттер аралык дүйнөнүн эволюциясы болуп саналат.

3. Гендердик, аялдык иденттүүлүктүн көйгөйлөрүн, социалдык мамилелердин табиятын, маданияттагы жана жалпы коомдогу аялдын өзүн-өзү ишке ашыруунун ролун караган философия заманбап коомду изилдөөнүн маанилүү теориялык булагы болуп эсептелинет жана анын кеңейишине салым кошот. Коомдук жана философиялык билимдерден гендер, жалпысынан заманбап социалдык философия сыяктуу, туруксуздуктун, карама-каршылыктын жана иденттүүлүктүн социалдык структурасынын идеясына негизделген.

4. Аялдын социалдык модели коом тарабынан курулат, алардын коомдогу жана анын институттарындагы ордун жана ролун аныктайт. Аялдык биологиялык кубулуш эмес, тескерисинче, коом өзүнүн социалдык практикасын уюштурган инсандын маданиятка мүнөздүү ишеними. Коом өнүккөн сайын адамдар жынысына жараша ар кандай иштерди тандай алышкан.

5. Аялдык түшүнүгү тынымсыз өзгөрүп, кайра каралып турат. Аялдар барган сайын өз тагдырын өз колуна алып, салттуу да, салттуу эмес да жолдор менен өзүн көрсөтүүнүн жаңы жолдорун издешет. Постсоветтик доордо жаңы аялдыктын жаралышы жеке адамдын өзүн-өзү ишке ашыруусу жана коомдун жеке, коомдук чөйрөлөрүндө активдүү жашоо позициясы менен байланышкан.

6. Адеп-ахлак нормалары, конвенциялар же субъекттер аралык дискурстар болуп саналган гендердик ролдор аялдардын гендердик социалдашуусун изилдөөдө колдонулуп жаткан методологиялык ыкмаларды социалдык-философиялык талдоодон башталат: а) эмгектин бөлүнүшүнө чейин келип чыккан тышкы көрүнүштөр; б) субъекттер аралык дискурстар — бул эркектер менен аялдардын күнүмдүк социалдык өз ара аракеттенүү тажрыйбасы, алар гендердик жүрүм-турумду аныктоодо көйгөйлөргө туш болушат жана биринчи концепция негизинен маркстик социалдык теорияга, экинчиси — структуралык-функционалдык парадигмага жана феноменологиялык методологияга таянат.

7. Аялдардын маданият чөйрөсүндө жашоонун бардык чөйрөлөрүндө мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү азыркы коомдун жана субъекттин өнүгүшү үчүн чечүүчү мааниге ээ. Бул бир жагынан аялдардын билим алуусуна жана өзүн-өзү өнүктүрүүсүнө жумшалган адамдык потенциалды жакшыраак колдонууга мүмкүн экендигине, экинчи жагынан тарыхый жана социалдык-маданий себептерге байланыштуу адамдардын өзүн-өзү ишке ашыруунун эбегейсиз резервдери бар экендигине байланыштуу.

8. Мамлекеттик жана жеке чөйрөнүн ортосунда эркин тандоо үчүн реалдуу шарттарды түзүүчү эң маанилүү фактор бул бир жагынан, тең салмактуу көз карашты камтыган эки чөйрөдө, коомдо да өзүн өзү ишке ашыруу жеке сезими баалуу, экинчи жагынан, үй-бүлөнүн социалдык чөйрөсүнүн бийлигин чыңдоо. Репродуктивдүү функциялар ата-эне экөөнүн тең тарбиялоодогу жетишкендиктери материалдык жана моралдык сыйлоо аркылуу ишке ашат.

9. Кыргыз Республикасында аялдардын өзүн-өзү ишке ашыруу өзгөчөлүктөрүн эсепке алуу программалары ишке ашырылып жатканына карабастан, өлкөдө менталитеттин, аялдарга карата зомбулуктун азайбагандыгына улам туруксуз абал өкүм сүрүүдө, бирок дагы эле алардан кутулууну каалайбыз.

10. Аялдарга карата улуттук саясаттын тарыхый коннотациясы Кыргыз Республикасында аялдардын үй-бүлөдөгү да, өндүрүштүк жана кесиптик ишмердүүлүк чөйрөлөрүндөгү да жашоосунун маанисин аныктады.

11. Кыргыз аялы – эгемендүүлүк үчүн күрөштүн шыктандыруучусу, аруулуктун, адилеттиктин жана кайрымдуулуктун үлгүүсү.

**Диссертациянын негизги жоболору автордун төмөнкү жарык
көргөн эмгектеринде чагылдырылды:**

Илимий жыйнактар менен журналдарда жарык көргөн макалалар:

1. Сааданбекова Ч.И. Аялдардын кесиптик өзүн-өзү ишке ашыруу, карьералык өсүү түшүнүктөрү жана маңызы [Текст] / Ч.И. Сааданбекова // Республ. Илим. конф. мат-лы. – Б.: КУУнун жарчысы, 2012. 132–135-б.
2. Сааданбекова Ч.И. Коомдук кубулуштарды гендердик изилдөөнүн тарыхый-философиялык негиздери [Текст] / Ч.И. Сааданбекова // КУУнун жарчысы. – Бишкек, 2012. – № 2. 135–138-б.
3. Сааданбекова Ч.И. Кыргыз аялдарынын коомдогу ролу [Текст] / Ч.И. Сааданбекова // КУУнун жарчысы. – Бишкек, №5. 2012. 176–179-б.
4. Сааданбекова Ч.И., Исмаилова А.К. “Манас” эпосундагы аялдардын образдарынын түрлөрү [Текст] / Ч.И. Сааданбекова // КУУнун жарчысы. – Бишкек, 2012. – №5. 179–183-б.
5. Сааданбекова Ч.И., Исмаилова А.К. Каныкейдин адамдык сапат, касиеттери [Текст] / Ч.И. Сааданбекова // Республ. илим.-практ. конф. мат-ры.: КУУнун жарчысы. Атайын чыгарылыш. – Бишкек, 2012. 92–95-б.
6. Сааданбекова Ч.И. Самореализация – условие личностного бытия [Текст] / Ч.И. Сааданбекова // Вестник нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – Спец. вып. – Бишкек, 2014. 363–367-б.
7. Сааданбекова Ч.И. Понятие самореализации в философии [Текст] / Ч.И. Сааданбекова // Вестник нац. ун-та им. Ж. Баласагына. – Спец. вып. – Бишкек, 2014. 367–371-б.
8. Сааданбекова Ч.И. История гендерных исследований [Текст] / Ч.И. Сааданбекова // Вестник НАН КР ИФиППИ, 2015. – №2. 51–54-б.
9. Сааданбекова Ч.И., Н.Субанкулова. Основные компоненты формирования гендерной идентичности (гендерные стереотипы, роли) [Текст] / Ч.И. Сааданбекова // Гуманитарные проблемы современности НАН КР ИФиППИ, 2015. Вып. 21. 513–521-б.
10. Сааданбекова Ч.И. Специфика гендерной идентичности в обществе [Текст] / Ч.И. Сааданбекова // Гуманитарные проблемы современности НАН КР ИФиППИ, 2015. Вып. 21. 522–531-б.
11. Сааданбекова Ч.И. Особенности женской культуры (языка) [Текст] / Ч.И. Сааданбекова // Мат-лы междунар. науч. конф. – Санкт-Петербург, СПбГЭУ. 2017. – 227–231-б.
12. Saadanbekova Ch. The main types of female images in the “Manas” epic. [Text] / Saadanbekova Ch. // Modern science. Moskow, June 2017. – P.99–101.

13. Saadanbekova Ch. The role of woman in the Kyrgyz society [Text] / Saadanbekova Ch. // Modern science. Moscow, July. 2017. – P. 58–61.
14. Saadanbekova Ch. Reflection of traditional knowledge in the “Manas” epic. [Text] / Saadanbekova Ch. // Modern science. Moscow, August. 2017. – P. 40–44.
15. Сааданбекова Ч.И. Историографии понятия “социальное равноправие” и его уровни [Текст] / Ч.И. Сааданбекова // The Newman foreign policy. Online. № 37(81), Красноярский ГУ. 2017. – P.7–10.
16. Сааданбекова Ч.И. Гендерный баланс в кыргызском обществе. [Текст] / Ч.И. Сааданбекова // Культурные ценности и традиции современного общества. – г. Новосибирск. 9 февр. 6 марта 2018 г. 52–55-б.
17. Сааданбекова Ч.И. Семейный и социальный уклад кыргызов в эпосе “Манас” [Текст] / Ч.И. Сааданбекова // Культурные ценности и традиции современного общества. – г. Новосибирск. 9 февр. 6 марта 2018 г. 55–59-б.
18. Колыбельные песни Центральной Азии на примере творчества киргизского народа [Текст] // Общество: философия, история, культура. №4 (96), 2022. www.dom-hors.ru
19. Game as a phenomenon in Kyrgyz family traditions [Текст] // <https://wizdomperiodical.com> – Scopus.2021, №2. Vol.18.
20. Сааданбекова Ч.И. Аялдардын өз мүмкүнчүлүктөрүн ишке ашырууну тарыхый-философиялык ретроспективадан кароо [Текст] / Ч.И. Сааданбекова // Наука. Новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2022, №9. – 248–252-б.
21. Сааданбекова Ч.И. Аялдардын өзүн-өзү реализациялоосунун онтогносеологиялык жана аксиологиялык мүнөздөмөлөрү [Текст] / Ч.И. Сааданбекова // Наука. Новые технологии и инновации Кыргызстана. – 2022, №9. – 252–256-б.
22. Сааданбекова Ч.И. Влияние социальных институтов на гендерную социализацию в условиях современности [Текст] / Ч.И. Сааданбекова // Alma mater. Вестник Высшей школы. №1 (январь), 2023. г. Москва. – с. 107–112.

Сааданбекова Чолпон Идирисовнанын 09.00.11 – социалдык философия адистиги боюнча философия илимдеринин доктору илимий даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Аялдардын өзүн-өзү реализациялоосунун социалдык-философиялык аспектиси» аттуу диссертациялык ишинин

РЕЗЮМЕСИ

Өзөктүү сөздөр: аялдардын өзүн-өзү реализациялоосу, аялдардын болуму, постфеминизм, аялдардын феномени, гендер, аялдардын баалуулуктары, тең укуктуулук, аялдардын ой-жүгүртүүсү, гендердик идентүүлүк, социалдашуу.

Изилдөөнүн объектиси – аялдын өзүн-өзү ишке ашыруусунун социалдык-философиялык аспектиси; **изилдөөнүн предмети** – ар кандай цивилизациялардын шартында аялдын өзүн-өзү ишке ашыруусунун өзгөчөлүгү.

Изилдөөнүн максаты – аялдын өзүн-өзү таануусундагы түшүнүктөрдүн маңызын жана тутумун аныктоо.

Изилдөөнүн методологиялык негизин тарыхый жана логикалык методдун бирдиктүүлүгү катары системалуулук жана тарыхый принциби, салыштырма жана диалектикалык методдор, абстрактуулуктан конкреттүүлүккө өтүү методу, ошондой эле субстанционалдык жана функционалдык ыкмалар түзөт.

Алынган натыйжалар жана алардын жаңылыгы. Бул диссертацияда жаңылык статусуна ээ болгон философиялык-методологиялык жана илимий-теориялык маанидеги бир катар жаңы жыйынтыктар алынды. Автордун чечмелөөсү социалдык-табигый жана руханий болумдун системасындагы көп түрдүү көрүнүштөрдөгү жана өз ара байланыштардагы тарыхый-маданий процесс катары өзүн-өзү ишке ашырууну түшүнүүгө таянат.

Колдонуу боюнча сунуштар: диссертациянын материалдары жана натыйжалары жогорку окуу жайлардын тажрыйбасында кыргыздардын этногерменевтикасы, социалдык философия, кыргыз философиясынын тарыхы, маданият таануу, дин таануу, этика боюнча атайын окуу курстарын иштеп чыгууда жана жалпы эле кыргыз элинин руханий, социалдык болумунун көйгөйлөрүн изилдөөдө пайдаланса болот.

РЕЗЮМЕ

диссертации Сааданбековой Чолпон Идирисовны на тему «Самореализация женщины: социально-философский аспект», представленной на соискание ученой степени доктора философских наук по специальности 09.00.11 – социальная философия

Ключевые слова: самореализация женщины, бытие женщин, ценность женщин, женская логика, феномен женщин, постфеминизм, равноправие, гендерная идентичность, социализация.

Объектом исследования является социально-философский аспект самореализации женщины, **предметом** выступает специфика самореализации женщины в условиях различных цивилизаций.

Цель диссертационной работы состоит в выявлении сущности и системы понятий в самореализации женщины.

Методологическую основу исследования составляют принцип системности и историзма как единства исторического и логического метода, сравнительный и диалектический методы, метод восхождения от абстрактного к конкретному, а также субстанциональный и функциональный подходы.

Научная новизна исследования заключается в том, что впервые в настоящей диссертации получен ряд новых результатов философско-методологической и научно-теоретической значимости, обладающих статусом новизны.

Полученные результаты и их новизна. Авторская трактовка опирается на понимание самореализации как историко-культурного процесса в многообразных проявлениях и взаимосвязях в системе социо-природного и духовного бытия.

Рекомендации по использованию: материалы и результаты диссертации могут быть использованы в вузовской практике при разработке учебных курсов по этногерменевтике кыргызов, социальной философии, истории кыргызской философии, культурологии, религиоведении, этики, и в целом при изучении проблем духовного, социального бытия.

SUMMARY

Saadانبekova Cholpon Idirisovna's theses on a subject «Self-realizations of Woman: social-philosophical analyze», submitted for the scientific degree of doctor of Philosophical sciences in the specialty 09.00.11 – Social philosophy

Keywords: self-realization of a woman, being of women, value of women, female logic, the phenomenon of women, postfeminist, equality, gender identity, socialization of women.

The object of the study is the socio-philosophical aspect of a woman's self-realization; **the subject** is the specificity of a woman's self-realization in the conditions of various civilizations.

The aim of the dissertation is to identify the essence and system of concepts in the self-realization of a woman.

Methodological basis of the study is the principle of consistency and the principle of historicism as a unity of the historical and logical method, comparative and dialectical methods, the method of ascent from the abstract to the concrete, as well as the substantial and functional approaches.

The results obtained and their novelty. In this research thesis the immanent essence of self-realization as a cultural-philosophical phenomenon, with the identification of its socio-cultural paradigms, is defined for the first time. This thesis obtained a number of new results of philosophical-methodological and scientific-theoretical significance, which have the status of novelty. The author's interpretation is based on the understanding of self-realization as a historical and cultural process in its manifold manifestations and interrelations in the system of socio-natural and spiritual being.

Recommendations for use: the materials and results of the dissertation can be used in university practice when developing training courses on ethnohermeneutics of the Kyrgyz, social philosophy, history of Kyrgyz philosophy, cultural studies, religious studies, ethics, and in general when studying the problems of spiritual, social life.

